

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۳/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۶/۴

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال ششم، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۱

بررسی ادله اهل سنت درباره آیه استخلاف و ارتباط آن با عصر ظهور

حامد دژآباد*

چکیده

برخی مفسران و متکلمان اهل سنت کوشیده‌اند برای آن چه پس از رحلت پیامبر اکرم ص رخ داد، مستندات قرآنی بیابند. یکی از این آیات، آیه استخلاف (نور: ۵۵) است که در نظر متکلمان و مفسران اهل سنت جایگاهی ویژه در مبحث خلافت دارد و از جمله مستندات اصلی آنان در اثبات خلافت ابوبکر و دیگر خلفا به شمار می‌رود. اهل سنت کوشیده‌اند مفاد آیه را به گونه‌ای تحلیل کنند که از یک سو این آیه شریفه فقط بر خلفا منطبق شود و از سوی دیگر به رد و ابطال هر نوع تحلیل و تفسیری که امکان تطبیق بر غیرخلفا وجود داشته باشد بپردازند. بنابراین، معتقدند که در عبارت *«وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»* خطاب به صحابه و حاضران در عصر نزول است. بر همین اساس، برخی مفسران اهل سنت همچون فخر رازی، حمل آیه بر ائمه شیعه را نادرست قلمداد می‌کنند. آلوسی نیز امام مهدی ع را به دلیل حاضر نبودن در عصر نزول، از مصداق‌های آیه خارج کرده است. اما بر اساس مفاد آیه و احادیث شیعی هماهنگ با ظاهر آیه شریفه، قوم موعود، ائمه اطهار ع و امام مهدی ع و یاران آن حضرتند. این احادیث، وقوع این وعده در صدر اسلام را باطل می‌دانند و وعده را به عصر ظهور امام مهدی ع اختصاص می‌دهند.

واژگان کلیدی

خلافت، اهل سنت، وعده، امام مهدی ع، عصر ظهور.

* استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه تهران (h.dejabad@ut.ac.ir).

یکی از آیاتی که برای اثبات خلافت ابوبکر مورد استناد اهل سنت قرار گرفته، آیه ۵۴ از سوره مبارکه مائده است^۱ که با امام مهدی علیه السلام و عصر ظهور نیز ارتباط مستقیمی دارد. در این آیه شریفه، خداوند متعال خطاب به اهل ایمان می‌فرماید:

﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾؛ (نور: ۵۵)

خدا به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، وعده داده است که حتماً آنان را در این سرزمین جانشین [خود] قرار دهد؛ همان‌گونه که کسانی را که پیش از آنان بودند جانشین [خود] قرار داد، و آن دینی را که برایشان پسندیده است به سودشان مستقر کند، و بیمشان را به ایمنی مبدل گرداند، [تا] مرا عبادت کنند و چیزی را با من شریک نگردانند، و هر کس پس از آن به کفر گراید، آنانند که نافرمانند.

در نظر متکلمان و مفسران اهل سنت، این آیه شریفه در مبحث خلافت جایگاهی ویژه دارد و یکی از مستندات اصلی آنان در اثبات خلافت ابوبکر و دیگر خلفا به شمار می‌رود، چنان‌که زمخشری در کشف و نسفی در مدارک التنزیل و حقائق التأویل این آیه را روشن‌ترین دلیل بر خلافت خلفای راشدین می‌دانند (زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۲۵۲؛ نسفی، ۱۴۰۲: ج ۲، ۵۱۷؛ ابن عجبیه، ۱۴۱۹: ج ۴، ۶۱). قرطبی نیز به نقل از ابن عربی، دلالت این آیه بر خلافت خلفای اربعه را به همه علمای نسبت داده است (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۲۹۷).

ایجی و جرجانی - از متکلمان اهل سنت - در مقام برشمردن نصوصی که بر امامت ابوبکر دلالت می‌کند، به عنوان اولین دلیل می‌نویسند:

الاول قوله تعالى ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ...﴾ والخطاب للصحابه (وأقل الجمع ثلاثة و وعد الله حق) فوجب أن يوجد في جماعة منهم خلافة يتمكن بها الدين (ولم يوجد) على هذه الصفة (الاخلافة الخلفاء الأربعة فهي التي وعد الله بها). (جرجانی، ۱۳۲۵: ج ۸، ۳۶۳؛ تفتازانی، ۱۴۰۹: ج ۵، ۲۶۵)

۱. اگرچه در کتاب بررسی تطبیقی تفسیر آیات مهدویت این آیه بررسی شده، اما نوشتار حاضر با تفاوت‌ها و امتیازاتی به بررسی این آیه پرداخته است. بررسی سندی و دلالتی احادیث، حل برخی شبهات به واسطه موضوع رجعت، بیان همه دلایل اهل سنت و نقد تفصیلی هر یک به‌ویژه ذیل هر یک از فرازهای این آیه شریفه و دسته‌بندی کامل و دقیق هر دو دیدگاه، امتیازات این نوشتار است.

فخررازی نیز در کتاب کلامی خود، ذیل عنوان «بعض ما نتمسک به فی اثبات إمامة أبی بکر»، این آیه شریفه را اولین دلیل خود قرار داده است (رازی، ۱۹۸۶: ج ۲، ۲۸۶). افزون بر کتب کلامی، در کتب تفسیری و غیرتفسیری اهل سنت نیز برای اثبات خلافت و امامت ابوبکر به این آیه استناد شده است. فخررازی در تفسیر خود ذیل این آیه شریفه می نویسد:

دلت الآیة علی إمامة الأئمة الأربعة. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۳؛ ابن عربی، بی تا: ج ۳، ۱۳۹۲؛ جصاص، ۱۴۰۵: ج ۵، ۱۹۱؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۸، ۶۵؛ دمشقی، ۱۴۱۹: ج ۶، ۷۳؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۲۹۷)

ابن حجر هیثمی نیز ذیل عنوان «الفصل الثالث فی النصوص السمعیة الدالة علی خلافته ﷺ من القرآن و السنة» برای تأیید مدعای خود به این آیه شریفه استناد کرده است (نک: هیثمی، ۱۹۹۷: ج ۱، ۵۰).

از میان معاصران، ابن عاشور، حتی معاویه را هم مصداق این آیه شریفه قلمداد کرده است (نک: ابن عاشور، بی تا: ج ۱۸، ۲۲۹).

اهل سنت کوشیده اند مفاد آیه را به گونه ای تحلیل کنند که از یک سو تنها بر خلفا منطبق شود و از سوی دیگر به رد و ابطال هر نوع تحلیل و تفسیری که امکان تطبیق بر غیرخلفا وجود داشته باشد، بپردازند.

اکنون نخست دیدگاه اهل سنت و ادله آنان در اثبات مدعای خود به تفصیل بیان می شود، سپس دیدگاه شیعه بررسی می گردد و به نقد ادله اهل سنت خواهیم پرداخت.

دیدگاه اهل سنت

اهل سنت در تفسیر این آیات بر دو حوزه و محور مرتبط با یکدیگر تکیه کرده اند که عبارتند از: استناد به روایات، و دیگری تحلیل درونی از دلالت آیات.

۱. استناد به روایات

اهل سنت همواره برای تأیید مدعای خود، به روایات یا اقوال صحابه و تابعین استناد می کنند. در این باره نیز در کتب تفسیری و حدیثی آنان چنین شیوه ای دیده می شود. در ذیل این آیه شریفه، روایات و اقوالی از صحابه و تابعین آورده شده است که بر مبنای آنها، به تحلیل و تفسیر می پردازند. آلوسی در کتاب *روح المعانی* مدعی است که روایات اسباب النزولی که ذیل این آیه شریفه نقل شده است، روایات صحیحی هستند (نک: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹،

۳۹۶). این مستندات اکثراً از تابعینی همچون ابوالعالیه و ضحاک نقل شده‌اند.^۱

حاکم نیشابوری در کتاب *المستدرک* خود قریب به همین مضمون را که از ابوالعالیه نقل

شده به نقل از ابی بن کعب بیان می‌کند و می‌نویسد:

حدثني محمد بن صالح بن هانئ، ثنا أبو سعيد محمد بن شاذان، حدثني أحمد بن سعيد الدارمي، ثنا علي بن الحسين بن واقد، حدثني أبي، عن الربيع بن أنس، عن أبي العالیه، عن أبي بن كعب - رضي الله عنه - قال: لما قدم رسول الله ﷺ وأصحابه المدينة وأوتهم الأنصار رمثهم العرب عن قوس واحدة كانوا لا يبيتون إلا بالسلام ولا يصبحون إلا فيه، فقالوا: ترون أنا نعیش حتى نبيت آمنين مطمئنين لا نخاف إلا الله؟ فنزلت: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ...﴾ إِلَى ﴿وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ﴾ يَعْنِي بِالنِّعْمَةِ ﴿فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾. (حاکم نیشابوری، ۱۴۱: ج ۸، ۱۶۵)

بیهقی نیز با همین سند، به این روایت اشاره کرده است (بیهقی، ۱۴۰۸: ج ۲، ۴۸۶). پیداست که این روایت، بخشی از روایت اول است که به نقل از ابوالعالیه آورده شده؛ گویا ابوالعالیه، رأی و اجتهاد خود را به این روایت اضافه کرده است. سیوطی نیز از سدی و براء بن عازب نقل می‌کند که این آیه درباره صحابه نازل شده است:

أخرج ابن أبي حاتم وابن مردويه عن البراء في قوله: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ﴾ الآية، قال فينا نزلت ونحن في خوف شديد. (سيوطی، ۱۴۰۴: ج ۵، ۵۵؛ رازی، ۱۴۱۹: ج ۸، ص ۲۶۲۸) قرطبی نیز ذیل این آیه شریفه، به نقل از مالک می‌نویسد:

نزلت في أبي بكر وعمر رضي الله عنهما. (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۲۹۷)

این نظر با مختصر تفاوتی به ضحاک نیز نسبت داده شده است و در تأیید آن به روایتی نبوی به نقل از سفینه تمسک کرده‌اند:

۱. عن أبي العالیه فی قوله: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ. قال: كان النبي ﷺ وأصحابه بمكة نحواً من عشر سنين يدعون إلى الله عزوجل وحده و عبادته وحده لا شريك له سرأ و هم خائفون لا يؤمرون بالقتال حتى أمروا بعد الهجرة إلى المدينة فقدموا المدينة فأمرهم الله بالقتال و كانوا بها خائفين يمسون في السلاح، و يصبحون في السلاح، فغيروا بذلك ما شاء الله ثم أن رجلاً من أصحابه قال: يا رسول الله، أباد الدهر نحن خائفون هكذا ما يأتي علينا يوم نأمن فيه و نضع فيه السلاح؟ فقال رسول الله ﷺ: لن تغبروا إلا يسيراً حتى يجلس الرجل منكم في المأل العظيم محتبياً ليست فيه حديدة، فأنزل الله ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ. فأظهر الله جل و عز نبيّه على جزيرة العرب فأمنوا و وضعوا السلاح، ثم إن الله قبض نبيه ﷺ فكانوا كذلك آمنين في إمارة أبي بكر و عمر، و عثمان حتى وقعوا فيما وقعوا و كفروا بالنعمة فأدخل الله عليهم الخوف الذي كان رفع عنهم، و اتخذوا الحجر و الشرط و غيروا غير ما بهم. (دمشقي، ۱۴۱۹: ج ۶، ۷۲؛ سيوطی، ۱۴۰۴: ج ۵، ۵۵)

قال الضحاك في كتاب النقاش: هذه الآية تتضمن خلافة أبي بكر وعمر و عثمان و علي لأتيم أهل الايمان و عملوا الصالحات... واحتجوا بما رواه سفينة مولى رسول الله ﷺ قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: الخلافة بعدى ثلاثون سنة ثم تكون ملكاً.
(همو)

ثعلبی نیز که مدعی است این آیه شریفه بر صحت خلافت ابوبکر دلالت دارد، افزون بر روایت سفینه، به روایت دیگری نیز به عنوان مؤید استناد می‌کند و با سند خود به نقل از جابر بن عبدالله انصاری می‌نویسد:

أخبرنا أبو عبدالله عبد الرحمن بن إبراهيم بن محمد الطبراني بها قال: أخبرنا شافع بن محمد قال: حدّثنا ابن الوشاء قال: حدّثنا ابن إسماعيل البغدادي قال: حدّثنا محمد بن الصباح قال: حدّثنا هشيم بن بشير^۱ عن أبي الزبير عن جابر بن عبد الله قال: قال رسول الله ﷺ: «الخلافة بعدى في أمتي في أربع: أبي بكر وعمر و عثمان و علي».
(ثعلبی، ۱۴۲۲: ج ۷، ۱۱۵)

در بخش بررسی دیدگاه شیعه، به تفصیل به نقد و بررسی تمام آن چه که اهل سنت در حوزه روایات برای اثبات مدعای خود به آن استناد می‌کنند، می‌پردازیم.

۲. تحلیل درونی از دلالت آیه

اهل سنت در این بخش کوشیده‌اند مفاد آیه را به گونه‌ای تحلیل کنند که از یک سو این آیه شریفه تنها بر خلفا منطبق شود و از سوی دیگر، به رد و ابطال هر نوع تحلیل و تفسیری که امکان تطبیق بر غیر خلفا وجود داشته باشد، بپردازند.

آنان بر مبنای روایات، در حوزه تحلیل درونی نیز به فرازهایی از این آیه شریفه استناد کرده‌اند تا مدعای مورد نظر خود را اثبات کنند که این فرازها عبارتند از:

۱. ابن عدی نام هشیم را در کتاب خود *الکامل فی ضعف الرجال* ذکر کرده و تصریح دارد که هشیم بن بشیر متهم به تدلیس است (نک: ابن عدی، ۱۴۰۹: ج ۷، ۱۳۷؛ عسقلانی، بی تا - ب: ج ۱، ۵۴). ابن حجر عسقلانی نیز در کتاب *تعریف اهل التقدیس بمراتب الموصوفین بالتدلیس* او را در تدلیس شهره می‌داند (نک: عسقلانی، بی تا - الف: ج ۱، ۴۷؛ ابن عراقی، ۱۴۱۵: ج ۱، ۹۸). برخی معتقدند قول هشیم، تنها زمانی که بگوید: «اخبارنا» حجت است و گرنه نیست: «یدلس كثيراً فما قال فی حدیثه: أخبرنا، فهو حجة وما لم یقل فیہ أخبرنا فلیس بشیء» (مزی، ۱۴۰۰: ج ۳، ۲۸۳). بعضی نیز گفته‌اند که وقتی هشیم از ابن عمر روایتی نقل کرد نقلش درست است. ذهبی در *میزان الاعتدال* می‌نویسد: «و قال وهب بن جریر: قلنا لشعبة تکتب عن هشیم؟ قال: نعم، ولو حدّثکم عن ابن عمر فصدقه» (ذهبی، بی تا: ج ۴، ۳۰۷). افزون بر آن چه گفته شد، این گونه روایات با عقیده مشهور اهل سنت مبنی بر تعیین نشدن خلیفه و جانشین توسط پیامبر اکرم ﷺ سازگار نیست. بخاری پس از ذکر روایتی به همین مضمون می‌نویسد: «هذا لم یتابع علیه لان عمر بن الخطاب و علیاً قالوا: لم یستخلف النبی ﷺ» (بخاری، بی تا - الف: ج ۳، ۱۱۷).

الف) «مِنْكُمْ»

فراز یاد شده، برجسته‌ترین فرازی است که در حوزه تحلیل درونی مورد توجه اهل سنت قرار گرفته است. آنان معتقدند خطاب در عبارت «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» به صحابه و حاضران در عصر نزول است و این وعده تنها به مؤمنان صالح از این افراد داده شده است. فخررازی در این باره می‌نویسد:

دللت الآیة علی إمامة الأئمة الأربعة وذلك لأنه تعالى وعد الذين آمنوا وعملوا الصالحات من الحاضرين في زمان محمد ﷺ. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۵؛ جرجانی، ۱۳۲۵: ج ۸، ۳۶۳؛ تفتازانی، ۱۴۰۹: ج ۵، ۲۶۵)

به نظر می‌رسد که مبنای این نظر، همان روایاتی است که به نقل از ابی بن کعب و ابوالعالیه به عنوان سبب نزول این آیه شریفه آورده شده است. بر مبنای همین نظر است که بعضی از مفسران اهل سنت، امام مهدی عجل الله فرجه را به دلیل حاضر نبودن در عصر نزول، از مصداق‌های آیه خارج کرده‌اند. آلوسی در این باره نوشته است:

الإمام المهدي لم يكن موجوداً حين النزول قطعاً بالإجماع فلا يمكن حمل الآیة علی وعده بذلك. (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۵)

البته اهل سنت در این که «مِنْ» بیانیه است یا تبعیضیه اختلاف دارند، ولی غالباً آن را تبعیضیه می‌دانند (نک: همو؛ رازی، ۱۴۲۴: ج ۲۴، ۴۱۳؛ نیشابوری، ۱۴۱۶: ج ۵، ۲۰۹). اما برخی همچون زمخشری، ابوحیان اندلسی و بیضاوی معتقدند که «مِنْ» در این جا بیانیه است (نک: زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۲۵۱؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۸، ۶۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۱۲)، بنابراین خداوند متعال به بعضی از مؤمنان صالح از صحابه و حاضران در عصر نزول وعده داده است که آنها را خلیفه روی زمین قرار دهد و این خلافت جز برای خلفای راشدین، برای افراد دیگری از صحابه روی نداد. پس این آیه بر خلافت و امامت خلفای راشدین دلالت می‌کند.

ب) «لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ»

این، دومین فراز مورد توجه اهل سنت است. بعضی از آنان در تلاش برای تطبیق آیه شریفه بر خلفا، تفسیری خاص از این فراز ارائه داده‌اند تا بتوانند مدعای خود را اثبات کنند. آنان فتوحات صورت گرفته در زمان ابوبکر و عمر را همان استخلاف در زمین (همراه با تمکین) برمی‌شمرند و آن را دلیلی بر امامت و خلافت خلفای راشدین می‌دانند. شیخ طوسی به نقل از جبایی و دیگران می‌نویسد:

واستدل الجبائي، و من تابعه على إمامة الخلفاء الأربعة بأن قال: استخلاف المذكور في الآية لم يكن إلا هؤلاء، لأن التمكين المذكور في الآية إنما حصل في أيام أبي بكر وعمر، لأن الفتوح كانت في أيامهم، فأبو بكر فتح بلاد العرب و طرفاً من بلاد العجم، و عمر فتح مدائن كسرى الى حد خراسان و سجستان و غيرها، فإذا كان التمكين و الاستخلاف هاهنا ليس هو إلا هؤلاء الأئمة الأربعة. (طوسی، بی تا: ج ۷، ۴۵۶)

علاء الدین بغدادی نیز همین استدلال را تکرار کرده و می گوید:

وفي الآية دليل على صحة خلافة أبي بكر الصديق والخلفاء الراشدين بعده، لأن في أيامهم كانت الفتوحات العظيمة و فتحت كنوز كسرى و غيره من الملوك... (بغدادی، ۱۴۱۵: ج ۳، ۳۰۳، رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۳؛ ابن جزی، ۱۴۱۶: ج ۲، ۷۴)

گفتنی است اهل سنت درباره نوع استخلافی که آیه شریفه از آن سخن می گوید یک صدا و یک کلام نیستند. بعضی از آنان استخلاف را به معنای وراثت از پیشینیان می دانند و برخی دیگر همچون فخر رازی، استخلاف را از نوع استخلاف هارون، داوود و سلیمان با جعل خاص و منصوب از سوی خداوند متعال - که مقام خلیفه الهی باشد - برمی شمردند (نک: رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۴).

ج) «وَلَيَمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ»

اهل سنت برای تطبیق آیه شریفه بر خلفا، ناگزیرند که فرازها و عبارت های آن را به گونه ای تفسیر کنند که با ادعای شان سازگار باشد. از این رو فخر رازی در بیان معنای تمکین دین می نویسد:

تمکینه ذلك هو أن يؤيدهم بالنصرة والإعزاز. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۲).

آلوسی نیز که همچون فخر رازی از مدافعان این دیدگاه است، تمکین دین را چنین معنا می کند:

والتمكين في الأصل جعل الشيء في مكان ثم استعمل في لازمه وهو التثبيت و المعنى ليجعلن دينهم ثابتاً مقررأ بأن يعلى سبحانه شأنه و يقوى بتأييده تعالى أركانه و يعظم أهله في نفوس أعدائهم الذين يستغرقون النهار و الليل في التدبير لإطفاء أنواره و يستنهضون الرجل و الخيل للتوصل إلى إعفاء آثاره فيكونون بحيث يبأسون من التجمع لتفريقهم عنه ليذهب من البين و لا تكاد تحدثهم أنفسهم بالحيلولة بينهم و بينه ليعود أثراً بعد عين. (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۴)

ثعلبی هم که دلالت این آیه شریفه را بر صحت خلافت ابوبکر آشکار می داند تنها می نویسد:

وَلْيُمَكِّنَنَّ (وليوظنن) لَهُمْ دِيَارَهُمْ مَلَّتَهُمُ الَّتِي ارْتَضَاهَا لَهُمْ وَأَمْرَهُمْ بِهَا. (ثعلبی، ۱۴۲۲: ج ۷،

(۱۱۴)

از نظر این عده از مفسران، قلمرو تمکین دین، محدود به سرزمین‌هایی است که تا پایان خلافت عثمان تصرف شد و ناظر به تمکین دین در سرتاسر عالم نیست.

(د) «وَلْيَبَدِّلْ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا»

اهل سنت درباره این فراز نیز ناچار شدند این خوف را تنها از کفار و دشمنان دین بدانند تا فتنه‌ها و ناامنی‌های عصر عثمان و امیرالمؤمنین علیه السلام را توجیه کنند. آلوسی در این باره می‌نویسد:

... لا ینافیہ ما وقع فی خلافة عثمان و علی - رضی الله تعالی عنہما - من الفتن لأن

المراد من الأمن من أعداء الدین وهم الکفار کما تقدم. (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۵)

وی مدعی است که امنیت موجود در زمان خلفای ثلاثه، امنیتی تام و عظیم بوده است (همو):

(۳۹۷)

فخررازی نیز در تفسیر خود به همین مطلب اشاره دارد:

و یبدلهم من بعد خوفهم من العدو أمنا بأن ینصرهم علیهم فیکتلوهم ویأمونوا بذلك

شهرم. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۲)

بعضی از اهل سنت نیز در پاسخ به ناامنی‌هایی که به کشته شدن عمر و عثمان منجر شد، دست به توجیه عجیبی زده‌اند و ادعا کرده‌اند که آن دو به اجل طبیعی که خداوند مقرر کرده مردند. این نوع مردن نیز منافی با امنیت نیست. ابوبکر ابن‌العربی در این باره می‌نویسد:

أما عمرو و عثمان فجاءها أجلهما، و ماتاً میتتھما الی کتب الله لهما، و لیس فی ضمن

الأمن السلامة من الموت بأی وجه وقع. (ابن‌عربی، بی‌تا: ج ۳، ۱۳۹۴)

وی همچنین در توجیه جنگ‌های دوران امیرالمؤمنین علیه السلام وجود جنگ را با امنیت منافی ندانسته است و تنها مالک و صاحب اختیار بودن و نیز سلامت از پیروزی پراز ذلت را شرط امنیت می‌داند و می‌گوید:

و أما علی فلم یکن نزاله فی الحرب مذھباً للأمن، فلیس من شرط الأمن رفع الحرب،

إنما من شرطه ملک الإنسان لنفسه باختیاره، و سلامته عن الغلبة المشحونة بالذلة،

کما کان أصحاب النبی بمكة، فأما بعد ما صاروا إلی المدینة فقد آلوا إلی الأمن و العزة.

(همو)

دیدگاه شیعه

از دیدگاه شیعه، این آیه شریفه هرگز با مسئله خلافت خلفا ارتباطی ندارد و ادله اهل سنت در اثبات امامت و خلافت خلفا مخدوش و ناپذیرفتنی است. از آن جا که آنان برای اثبات مدعای خود بر دو ساحت و حوزه، یعنی روایات و تحلیل درونی از آیه تکیه و استناد کرده‌اند، به تفکیک و به ترتیب هر یک از آنها را بررسی می‌کنیم.

۱. بررسی روایات

اهل سنت قول و فعل صحابه و تابعین را حجت دانسته‌اند و برای اقوال آنها اعتبار خاصی قائلند و در همه حوزه‌های علوم اسلامی به اقوال و افعال آنها استناد می‌کنند. اما از دیدگاه شیعه، به طور کلی اقوال آنان حجت شرعی ندارد و نمی‌تواند مورد استناد قرار گیرد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۲، ۲۶۱).

اما آن چه به تفصیل درباره روایات مورد استناد اهل سنت درباره این آیه شریفه باید گفت، این است که برخلاف ادعای آلوسی - که مدعی است این روایات صحیح و درستند - همه آنها به دلایل زیر ضعیف، همراه با تناقض و غیرقابل استنادند. این دلایل عبارتند از:

الف) روایت منسوب به ابوالعالیه، ضحاک، مالک و سدی که همگی از تابعین هستند، مقطوعه و ضعیف است و هیچ کدام از این اقوال، منتسب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و معصوم نیست. بنابراین همگی از حجیت ساقطند. روایت منسوب به ابی بن کعب^۱ و براء بن عازب نیز موقوفه و ضعیفند و این اقوال نیز منتسب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و معصوم نیست و بر فرض پذیرش نیز باز اهل سنت نمی‌توانند خلافت خلفای راشدین را بر مبنای آن اثبات کنند که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

ب) از ظاهر این اقوال چنین برمی‌آید که صرفاً رأی شخصی و اجتهاد این افراد هستند؛ به گونه‌ای که ضحاک، خلافت ابوبکر، عمر، عثمان و حضرت علی علیه السلام را از این آیه شریفه استنباط کرده است، اما مالک نزول این آیه را صرفاً درباره ابوبکر و عمر می‌داند و گویا عثمان و حضرت علی علیه السلام را به دلیل ناامنی‌های اواخر خلافت عثمان و جنگ‌های زمان حضرت علی علیه السلام

۱. سند روایت ابی بن کعب به سبب وجود علی بن حسین بن واقد، ضعیف است. ابوحاتم در کتاب *الجرح والتعديل* او را تضعیف کرده است (نک: رازی، بی تا: ج ۶، ۱۷۹). ابن جوزی - مصحح کتاب *زاد المسیر* - نیز درباره سند حدیث ابی می‌نویسد: «إسناده لئین. مداره علی بن علی بن حسین بن واقد، و هو لئین الحدیث، ضعفه أبو حاتم» (قرشی بغدادی، ۱۴۲۲: ج ۳، ۳۰۳).

از مصداق‌های آیه خارج کرده است. در سوی دیگر، ابوالعالیه تنها از ابوبکر، عمر و عثمان یاد می‌کند. در روایت ابی بن کعب و براء نیز سخن از همه صحابه است و تطبیقی بر خلفا صورت نگرفته است. در حقیقت، درباره زمان تحقق وعده موجود در آیه شریفه اختلاف و تعارض وجود دارد.

ابوالعالیه و به تبع او برخی مفسران بعدی معتقدند که خداوند این وعده را از اواخر زمان بعثت پیامبر اکرم ﷺ در مدینه تحقق بخشیده و تا پایان خلافت عثمان امتداد داشته، اما به سبب کفر مردم به نعمت امنیت و تمکین دین و در نتیجه کشتن عثمان به اتمام رسیده است؛ در حالی که ضحاک و به تبع او برخی دیگر بر این باورند که این وعده تا پایان خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام ادامه داشته است. مالک نیز تحقق وعده را فقط در زمان ابوبکر و عمر می‌داند. این اختلاف‌ها افزون بر این که اجتهاد و رأی شخصی این افراد را نشان می‌دهد، بنیان مدعای اهل سنت در اثبات خلافت خلفا را فرو می‌ریزد.

ج) روایت ابی بن کعب و براء بن عازب درباره زمان تحقق و وقوع این وعده ساکت است. بنابراین، دلیلی بر تخصیص وعده به خلفا وجود ندارد. افزون بر این، مراد از «الَّذِينَ آمَنُوا» در روایت ابی روشن نیست. علامه طباطبایی پس از ذکر روایت ابی می‌نویسد:

هو لا يدلّ علی أزيد من سبب النزول وأما أن المراد بالذین آمنوا من هم؟ وأن الله متی أنجز أو یجز هذا الوعد؟ فلا تعرض له به. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۹)

درباره روایت براء نیز باید گفت که افزون بر نامشخص بودن زمان تحقق این وعده، آیه شریفه هیچ‌گونه دلالتی بر این معنا ندارد، بلکه بر خلاف آن دلالت می‌کند (همو).
 د) اگر همان‌گونه که زمخشری، ثعلبی و دیگران ادعا کرده‌اند این آیه بر خلافت خلفا دلالت صریح دارد، پس چرا خود خلفا برای تأیید یا تثبیت موقعیت خود به آن استناد نکرده‌اند؟ چرا هیچ‌یک از صحابه این آیه را بر خلفا تطبیق نداده‌اند؟ روایت سفینه نیز که خود تنها راوی این روایت و سعید بن جمهان نیز تنها راوی سفینه است، سنداً و دلالتاً بی‌اعتبار است زیرا:
 یکم. با وجود این که این روایت دواعی نقل زیادی داشته است، تنها از سفینه نقل شده است و از سفینه نیز تنها سعید بن جمهان نقل کرده است؛ چنان که ترمذی پس از ذکر آن می‌نویسد:

لا تعرفه إلا من حدیث سعید بن جُهمان. (ترمذی، بی تا: ج ۸، ۴۴۱)

در صحیحین نیز این روایت نقل نشده است و روی گردانی بخاری و مسلم با وجود انگیزه

بالای آنان برای نقل این گونه روایات، نشان از ضعف و بی اعتباری اش نزد آنان است. ابن تیمیه نیز در کتاب *منهاج السنة النبویة* به شهرت نداشتن این روایت تصریح دارد (حزّانی، ۱۴۱۶: ج ۴، ۴۶۴).

دوم. در وثاقت سعید بن جُمهان اختلاف و تردید جدی وجود دارد. ابن ابی حاتم درباره او می نویسد:

سمعت أبی: یقول سعید بن جمهان شیخ یکتب حدیثه ولا یحتج به. (رازی، بی تا: ج ۴، ۱۰)

ابن حجر نیز نوشته است:

عن أحمد: «أنه سئل عنه فلم یرضه فقال باطل و غضب» وقال الساجی: «لا یتابع علی حدیثه» وقال ابن معین: «روی عن سفینة أحادیث لا یرویها غیره» وقال البخاری: «فی حدیثه عجائب» (عسقلانی، بی تا - ج: ۴، ۱۳)

ذهبی تصریح دارد که سعید را گروهی از رجالیون تضعیف کرده اند:

قوم یضعفونه. (ذهبی، بی تا: ج ۲، ۱۳۱)

سوم. این روایت با روایات گوناگونی که بخاری و مسلم و دیگران مبنی بر وجود دوازده امیر و خلیفه بعد از رسول الله ﷺ نقل کرده اند تعارض دارد. در این روایت مشهور به نقل از جابر بن سمره آمده است:

قال رسول الله ﷺ: لا تزال هذه الأمة مستقیم أمرها ظاهرة علی عدوها حتی یمضی منهم اثنا عشر خلیفة کلهم من قریش فلما رجع إلی منزله أتته قریش قالوا: ثم یكون ماذا؟ قال: ثم یكون الهرج.^۱ (بخاری، بی تا - ج: ۶، ۲۶۴۰؛ قشیری نیشابوری، بی تا: ج ۱۴، ۵۲؛ شبیبانی، بی تا: ج ۴۵، ۲۸۰؛ سجستانی، بی تا: ج ۴، ۱۷۰؛ ترمذی، بی تا: ج ۸، ۴۳۵؛ طبرانی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۲۵۳)

در بعضی از این روایات تصریح شده است که رسول الله ﷺ در عرفات و در حجه الوداع که روزهای پایانی حیات آن حضرت بود، این سخن را بیان فرمودند (نک: احمد بن حنبل، ج ۴۵،

۱. قاضی نورالله شوشتری در کتاب *قیّم احقاق الحق* به ۳۶ طرق این روایت (روایت جابر) از منابع متعدد اهل سنت اشاره کرده است و به روایات مشابه آنها همچون روایت مسروق و... نیز پرداخته است (نک: شوشتری، ۱۴۰۹: ج ۱۳، ۱). مؤلف کتاب *الخلفاء اثنا عشر* که به تفصیل به این موضوع پرداخته، این حدیث را به نقل از ۱۵ صحابی و همگی از طریق اهل سنت ذکر کرده است. گفتنی است روایت جابر بن سمره به تنهایی از ۱۰۱ طریق نقل شده است و مجموع طرق به این ۱۵ صحابی ۱۲۴ طریق است (نک: باقری، ۱۴۲۷: ۴۵). اهل سنت در شرح و توضیح این احادیث، سخنان متفاوت و متناقضی بیان کرده اند، اما از دیدگاه شیعه، دلالت این احادیث روشن است و جز بر امامان شیعه تطبیق نمی شود (نک: مظفر، ۱۴۲۲: ج ۶، ۲۷؛ شوشتری، ۱۳۶۷: ۹۳).

۲۸۰ و ۳۷۱). در روایات صحیح دیگری نیز از دوازده خلیفه سخن به میان آمده است. احمد بن حنبل به نقل از مسروق می نویسد:

كُنَّا جُلُوسًا عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ وَهُوَ يُقْرَأُ الْقُرْآنَ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ هَلْ سَأَلْتُمْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَمَا يَمْلِكُ هَذِهِ الْأُمَّةُ مِنْ خَلِيفَةٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ مَا سَأَلْتَنِي عَنْهَا أَحَدٌ مُنْذُ قَدِمْتُ الْعِرَاقَ قَبْلَكَ ثُمَّ قَالَ نَعَمْ وَلَقَدْ سَأَلْنَا رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ «إِنَّا عَشْرُ كَعْبِدَةَ نُقْبَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ» (احمد بن حنبل، ج ۸، ۳۸۱؛ نیشابوری، ج ۴، ۵۴۶).

بنابراین، روایت سفینه اعتمادناپذیر و ضعیف است؛ اگرچه روایت او اصولاً ناظر به این آیه شریفه نیست.^۱

ه) در تفاسیر اهل سنت به سبب نزول دیگری اشاره شده است که موضوع را جزئی تر روشن می کند و ما را به نتیجه ای غیر از اجتهادهای یاد شده می رساند. در این سبب نزول آمده است که پس از جلوگیری مشرکان از ورود مسلمانان به مکه در سال حدیبیه (ششم هجری)، مسلمین آرزو کردند که شهر مکه را فتح کنند و با امنیت وارد شهر شوند. پس از این بود که این آیه شریفه نازل شد. مقاتل بن سلیمان در این باره می نویسد:

وذلك أن كفار مكة صدوا المسلمين عن العمرة عام الحديبية فقال المسلمون: لو أن الله - عز وجل - فتح علينا مكة ودخلناها آمنين فسمع الله - عز وجل - قولهم فأنزل الله - تبارك وتعالى -: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾. (ازدی مروزی، ۱۴۲۳: ج ۳، ۲۰۶)

وی بر همین اساس، مصداق «ارض» در «لَيْسَتْ خَلِيفَتُهُمْ فِي الْأَرْضِ» را تنها محدود به شهر مکه کرده است و می نویسد:

﴿لَيْسَتْ خَلِيفَتُهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی أرض مکه. (همو)

در تفسیر ابن ابی حاتم، این قول به سدی نسبت داده شده (نک: رازی، ۱۴۱۹: ج ۸، ۲۶۲۷) و در تفسیر تنویر المصابیح نیز همین مطلب آورده شده است (نک: ابن عباس، بی تا: ۲۹۸). بر اساس این نظر که وعده استخلاف و تبدیل خوف به امنیت را محدود به شهر مکه می داند،

۱. سعید بن جمهان روایت دیگری از سفینه نقل کرده است که بر نص جلی در اثبات خلافت سه خلیفه اول دلالت دارد، اما بعضی از محدثین اهل سنت همچون بخاری صراحتاً این روایت را رد کرده اند. بخاری می نویسد: «حشر بن نباته: سمعت سعید بن جمهان عن سفينة ان النبي ﷺ قال لابي بكر وعمر و عثمان: هؤلاء الخلفاء بعدى، وهذا لم يتابع عليه لان عمر بن الخطاب و علياً قالوا: لم يستخلف النبي ﷺ» (بخاری، بی تا الف: ج ۳، ۱۱۷).

بعد از فتح مکه در سال هشتم هجری وعده خداوند محقق شد و صحابه و مسلمانان همگی از نعمت استخلاف و تمکین دین و نیز رفع خوف بهره‌مند شدند.^۱ بنابراین نظر، دیگر وجهی برای تخصیص وعده به برخی صحابه وجود ندارد.

و نکته درخور تأمل درباره روایات اسباب نزولی که در کتب اهل سنت درباره موضوع محل بحث وجود دارد، تعارضاتی است که در این باره به چشم می‌خورد. در تفاسیر روایی اهل سنت به نقل از عطیه روایت شده که مصداق این آیه شریفه، اهل بیت علیهم‌السلام هستند. ابن ابی حاتم و سیوطی در تفاسیر خود می‌نویسند:

ذکر عن عبیدالله بن موسی، أنبا فضیل بن مرزوق، عن عطیة فی قوله ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ قال: اهل بیت هاهنا و أشار بیده إلى القبلة. (رازی، ۱۴۱۹، ج ۸، ۲۶۲۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۵، ۵۵)

حاکم حسکانی نیز به نقل از ابن عباس می‌نویسد:

عن السدی عن ابن عباس فی قوله: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ إلى آخر الآیة، قال: نزلت فی آل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم. (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ۵۳۷)

این تعارضات و اختلافات - که در قسمت «ب» و «د» نیز به آنها اشاره شد - ضعف و سستی ادعاهای اهل سنت را بیش از پیش نمایان می‌سازند.

ز) در کتب روایی و غیرروایی شیعه، روایاتی از طریق اهل بیت علیهم‌السلام نقل شده است که با مدعای اهل سنت ناسازگار است و اهل سنت به دلیل حدیث متواتر ثقلین باید به روایات منقول از اهل بیت توجه کنند و نمی‌توانند به راحتی از آنها بگذرند. افزون بر هماهنگ بودن روایات موجود از اهل بیت علیهم‌السلام در کتب شیعه با ظاهر آیه شریفه، روایاتی از اهل سنت نیز آنها را تأیید می‌کنند که در ادامه خواهد آمد.

بر اساس احادیث شیعی، قوم موعود، ائمه اطهار علیهم‌السلام و امام مهدی علیه‌السلام و یاران آن حضرتند. در این احادیث، وقوع این وعده در صدر اسلام ابطال شده است و وعده را به عصر ظهور امام مهدی علیه‌السلام اختصاص می‌دهد.

۱. براین اساس، استخلاف در این آیه شریفه به معنای وراثت از پیشینیان است، چنان‌که درباره استخلاف بنی اسرائیل آمده است: ﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ * قَالُوا أَوَإِذَا نُنَادَى أَنْ تَأْتِينَا وَ مِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَ يَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾ (اعراف: ۱۲۹) و به معنای استخلاف ویژه که برای انبیا و اوصیا از سوی خداوند متعال وضع و جعل می‌شود و آنها را به طور خاص نماینده خود در زمین قرار می‌دهد نیست. تفصیل بیشتر درباره انواع استخلاف در ادامه خواهد آمد.

شیخ صدوق در کتاب *کمال الدین* روایتی طولانی از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که آن حضرت قوم موعود را امام مهدی علیه السلام و یاران ایشان بیان می‌کند. در این روایت آمده است که سدیر صیرفی، مفضل بن عمر، ابوبصیر و ابان بن تغلب به خدمت امام صادق علیه السلام رسیدند. امام علیه السلام پس از مقایسه اجمالی ویژگی‌های امام مهدی علیه السلام با بعضی از انبیا،^۱ در تفصیل مقایسه عصر حضرت نوح علیه السلام با عصر ظهور می‌فرماید: «خداوند متعال برای این‌که مؤمنان واقعی از دیگران شناخته شوند، نجات حضرت نوح و اصحابش را چندبار به تأخیر انداخت تا این‌که افراد و گروه‌های زیادی که ایمان آورده بودند ولی دچار سوءسیرت بودند، مرتد شدند و فقط هفتاد و اندی مؤمن واقعی و خالص باقی ماندند تا شایسته دریافت وعده خداوند متعال (استخلاف در زمین، تثبیت دین و تبدیل خوف به امن) شدند. این وعده‌ها تنها سزاوار این عده از مؤمنان بود. هدف از استخلاف، تمکین دین و جامعه امن نیز تحقق عبادت خالصانه به عنوان هدف آفرینش است. اگر در میان مؤمنان، رگه‌های پنهان نفاق باشد، با تشکیل جامعه امن زمینه بروز این نفاق فراهم می‌آید و آنان برای طلب ریاست، به کشمکش و فتنه‌گری می‌پردازند و در پی آن، هدف اصلی که عبادت خالصانه خداوند است از دست می‌رود. درباره امام مهدی علیه السلام نیز چنین است؛ آن قدر غیبت او طولانی می‌شود تا موحدان ناب از دیگران جدا شوند. آن‌گاه وعده خداوند متعال سر می‌رسد و استخلاف همراه با تمکین دین و امنیت محقق می‌شود.» سخن که به این جا رسید، مفضل بن عمر از امام علیه السلام پرسید: ای فرزند رسول خدا، این نواصب گمان کنند که این آیه درباره ابوبکر و عمر و عثمان و علی نازل شده است. امام فرمود:

لَا يَهْدِي اللَّهُ قُلُوبَ النَّاصِبَةِ مَتَى كَانَ الدِّينُ الَّذِي ارْتَضَاهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مُتَمَكِّنًا
بِائْتِسَارِ الْأَمْنِ فِي الْأُمَّةِ وَذَهَابِ الْخَوْفِ مِنْ قُلُوبِهَا وَارْتِفَاعِ الشَّكِّ مِنْ صُدُورِهَا فِي
عَهْدٍ وَاحِدٍ مِنْ هَؤُلَاءِ وَفِي عَهْدٍ عَلَيَّ علیه السلام مَعَ ارْتِدَادِ الْمُسْلِمِينَ وَالْفِتَنِ الَّتِي تَشُورُ فِي
أَيَّامِهِمْ وَالْحَزُوبِ الَّتِي كَانَتْ تَنْشُبُ بَيْنَ الْكُفَّارِ وَبَيْنَهُمْ. ثُمَّ تَلَا الصَّادِقُ علیه السلام: «حَتَّى
إِذَا اسْتَيْسَأَسَ الرَّسُولُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ۲۵۶)

شیخ طوسی نیز این حدیث را با سند خود بیان کرده است (نک: طوسی، ۱۴۱۱: ۱۶۷).
با توجه به این حدیث شریف، این وعده هنوز تحقق نیافته و مدعای اهل سنت در تطبیق

۱. «إن الله تبارك و تعالی أدار للقائم منا ثلاثة أدارها في ثلاثة من الرسل علیهم السلام قدر مولده تقدیر مولد موسی علیه السلام و قدر غیبتة تقدیر غیبة عیسی علیه السلام و قدر إبطاء تقدیر إبطاء نوح علیه السلام و جعل له من بعد ذلك عمر العبد الصالح أعنى الخضر علیه السلام دلیلاً علی عمره». (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ۳۵۴)

این آیه شریفه بر خلفا نادرست است.

طبرسی نیز در مجمع البیان روایاتی نقل می‌کند که مؤید مطالب یادشده است. وی می‌نویسد:

المروی عن أهل البيت عليهم السلام أنها في المهدي من آل محمد عليهم السلام. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۷، ۲۴۰)

وی همچنین به نقل از عیاشی می‌نویسد:

روی العیاشی باسناده عن علی بن الحسین عليهما السلام أنه قرأ الآية وقال هم والله شيعتنا أهل البيت يفعل الله ذلك بهم على يدي رجل منا وهو مهدي هذه الأمة وهو الذي قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو لم يبق من الدنيا إلا يوم واحد لطول الله ذلك اليوم حتى يلي رجل من عترتي اسمه اسمي يملأ الأرض عدلاً وقسطاً كما ملئت ظلماً وجوراً. وروی مثل ذلك عن أبي جعفر وأبي عبد الله عليهما السلام. (همو)

نعمانی نیز با سند خود از امام صادق عليه السلام همین مطلب را نقل می‌کند و می‌نویسد:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي مَعْنَى قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...» قَالَ: نَزَلَتْ فِي الْقَائِمِ وَأَصْحَابِهِ. (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۴۰؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ج ۴، ۸۹)

کلینی هم در کتاب کافی به سند صحیح از امام صادق عليه السلام روایتی نقل کرده است که ائمه عليهم السلام مصداق این آیه‌اند:

الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْوَشَاءِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ جَلَّ جَلَالُهُ «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» قَالَ: هُمْ الْأَيُّمَةُ. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۱۹۴ و ۲۵۰)

علی بن محمد خزاز قمی - شاگرد شیخ صدوق - به نقل از جابر بن عبدالله انصاری، روایتی بیان می‌کند که در ماجرای جنگ خیبر، جندب یهودی پرسش‌هایی را با پیامبر اکرم صلى الله عليه وسلم در میان گذاشت. یکی از این پرسش‌ها درباره‌ی جانشینان پس از پیامبر اکرم صلى الله عليه وسلم بود که ایشان بعد از این که با ذکر نام، جانشینان بعد از خود را معرفی کردند، آیه‌ی وعده (آیه‌ی محل بحث) را تلاوت فرمودند تا به دیگران بفهمانند که منظور این آیه‌ی شریفه ائمه عليهم السلام است^۱ (خزاز رازی،

۱. «عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال: دخل جندب بن جنادة اليهودي من خيبر على رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد، فأخبرني بالأوصياء بعدك لأتمسك بهم، فقال: يا جندب، أوصيائي من بعدى بعدد نقيب بني إسرائيل، فقال: يا رسول الله، إنهم كانوا اثني عشر هكذا وجدنا في التوراة، قال: نعم، الأئمة بعدى اثنا عشر. فقال: يا رسول الله، كلهم في زمن واحد؟

۱۴۰۱: ۵۸). روایات دیگری نیز در منابع شیعی وجود دارد که همسو با روایات یادشده است (نک: مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۰، ۷، ج ۳۶، ۹۶ و ۲۴۰، ج ۴۳، ۳: حویزی، ۱۴۱۵: ج ۳، ۶۱۹: طوسی، ۱۴۱۱: ۱۷۷).

از مجموع این روایات نتیجه می‌گیریم که اولاً ادعای اهل سنت در تطبیق آیه شریفه به دوران خلفا نادرست است. دوم این‌که قوم موعود، مؤمنان و موحدان نابی هستند که از امتحان‌های الهی سربلند بیرون آمده‌اند. سوم این‌که وعده خداوند در این آیه شریفه، به عصر ظهور منطبق نیست.

در کتاب‌های اهل سنت نیز روایاتی به همین مضامین وجود دارد که همسو با روایات شیعه و مؤید آنهاست.

ابن ابی حاتم و سیوطی در تفاسیر خود می‌نویسند:

ذکر عن عبيد الله بن موسى، أنبأ فضيل بن مرزوق، عن عطية في قوله ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ قال: اهل بيت هاهنا و أشار بيده إلى القبلة.^۱ (رازی، ۱۴۱۹: ج ۸، ۲۶۲۸: سیوطی، ۱۴۰۴: ج ۵۵، ۵۵)

حاکم حسکانی نیز به نقل از ابن عباس می‌نویسد:

عن السدي عن ابن عباس في قوله: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا﴾ إلى آخر الآية، قال: نزلت في آل محمد ﷺ. (حسکانی، ۱۴۱۱: ج ۱، ۵۳۷)

بعضی از روایات اهل سنت نیز که ذیل آیه شریفه محل بحث آورده شده و با روایات شیعه همسوست بر تطبیق آیه شریفه به عصر ظهور - که دین اسلام فراگیر می‌شود و بر سایر ادیان چیره می‌گردد - دلالت دارد.

قال: لا، ولكنهم خلف بعد خلف. قال جندب: يا رسول الله، قد وجدنا ذكرهم في التوراة و قد بشرنا موسى بن عمران بك و بالأوصياء بعدك من ذريتك، ثم تلا رسول الله ﷺ: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ...﴾ (خزاز رازی، ۱۴۰۱: ۵۸: مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۶، ۳۰)

۱. عجیب است که آلوسی تنها به ذکر روایت عطیه بسنده کرده و آن را بدون ذکر دلیل، غیر قابل استناد می‌داند. وی می‌نویسد: «ورد من طریقنا ما يستأنس به لهم في هذا المقام لكنه لا يعول عليه أيضاً مثل أخبارهم و هو ما أخرجهم عبد بن حميد عن عطية أنه عليه الصلاة والسلام قرأ الآية فقال: أهل البيت هاهنا و أشار بيده إلى القبلة: از طریق ما روایتی در این باره همسو با روایات شیعه نقل شده است که به این حدیث همچون احادیث شیعه اعتمادی نیست...» (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۶). این در حالی است که روایات بسیاری از طرق شیعه و اهل سنت با همین مضمون نقل شده است که به تعدادی از آنها اشاره شد. لذا آلوسی نمی‌تواند به راحتی از کنار این روایات عبور کند.

قرطبی و دیگران در حاشیه همین آیه، به نقل از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می نویسند:

زویت لی الأرض فرأيت مشارقها ومغاربها وسيلغ ملك أمتي ما زوى لي منها.
(قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۲۹۸: دمشق، ۱۴۱۹: ج ۶، ۷۱: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۳: حمیدی، ۱۴۲۳: ج ۳، ۳۹۹)
زمین برای من جمع شد و مشرق و مغرب آن را دیدم و به زودی فرمان روایی امت من تمام زمین را فرا خواهد گرفت.

روایت دیگری نیز که بعضی از مفسران اهل سنت در این باره ذیل این آیه شریفه بیان کرده اند، همسو با احادیث یاد شده، مدعای شیعه را اثبات می کند. قرطبی، ماوردی، میبیدی و دیگران به نقل از مقداد بن اسود می نویسند:

هیچ خانه ای نیست مگر آن که خداوند اسلام را در آن وارد می کند که یا عزیز را عزتمند و ذلیل را خوار می کند یا خداوند آنها را عزیز کرده از اهل اسلام قرار می دهد یا ذلیلشان می کند تا به دین گردن نهند. (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۳۰۰: ماوردی، ۱۴۲۸: ج ۳، ۱۸: میبیدی، ۱۳۷۱: ج ۶، ۵۵۹)

دو روایت اخیر، گستره جغرافیایی تمکین و تثبیت دین را - که تمام زمین باشد - مشخص کرده است و دلالت دارند که این وعده در عصر ظهور - که دین اسلام همه زمین را فرا خواهد گرفت - تحقق پیدا خواهد کرد.

ممکن است این اشکال به ذهن متبادر شود که چگونه این وعده منحصر به عصر ظهور می شود، در حالی که در بعضی از روایات فریقین، ائمه اطهار عليهم السلام به عنوان قوم موعود نام برده شده اند؟ چگونه در بعضی روایات، ائمه اطهار عليهم السلام و در بعضی دیگر امام مهدی عليه السلام و اصحابش به عنوان قوم موعود آورده شده اند؛ آیا این تناقض نیست؟
در پاسخ به این اشکال سه پاسخ را می توان بیان کرد:

۱. وعده خداوند به همه ائمه عليهم السلام است، ولی وقوع وعده در زمان امام مهدی عليه السلام خواهد بود؛ همچون وقتی که گفته می شود قبیله بنی فلان، فلان شخص را کشتند که منظور، بعضی از افراد آن قبیله است. طبرسی در این باره می نویسد:

لا ينافي عدم حصوله للكل لأن الكلام نظير بنو فلان قتلوا فلاناً. (نک: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۶)

شریف لاهیجی نیز نوشته است:

۱. آلوسی این مطلب را به طبرسی نسبت داده است، اما نگارنده آن را در دو تفسیر طبرسی نیافت. گفتنی است آلوسی به این مطلب اشکالی نکرده و آن را بدون پاسخ رها کرده است.

در واقع و نفس الامر خلافت آن جناب همان خلافت جمیع ائمه هدی علیهم السلام است، لهذا خلافت آن حضرت را تعبیر کرد به خلافت ائمه هدی علیهم السلام. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ج ۳، ۲۰۶)

۲. روایاتی که ائمه علیهم السلام را به عنوان قوم موعود معرفی کرده‌اند، روایاتی تأویلی و از باب جری و تطبیق هستند. شاهد این مطلب روایت منقول از عبدالله بن مسعود است که آیه محل بحث را تنها بر امام علی علیه السلام تطبیق داده است. در این روایت که در منابع شیعه و سنی ذکر شده، آمده است:

عن عبد الله بن مسعود قال: وقعت الخلافة من الله عز وجل في القرآن لثلاثة نفر: لآدم عليه السلام لقول الله عز وجل: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ يعني آدم، والخليفة الثاني داود لقوله تعالى: ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ﴾ يعني أرض بيت المقدس. والخليفة الثالث علي بن أبي طالب لقول الله تعالى: ﴿لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾. (حسكاني، ۱۴۱۱: ج ۱، ۹۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۶، ۹۶)

۳. پاسخ سومی که وجود دارد و به نظر نگارنده بهتر و قوی‌تر از دو پاسخ پیشین است^۱ پاسخی است که شواهد و قراین زیادی از روایات مؤید و ناصر آنند. قوم موعود در این آیه شریفه، ائمه اطهار علیهم السلام - که امام مهدی علیه السلام نیز از آنهاست - و نیز اصحاب آنها در آخرالزمان هستند. این وعده در آخرالزمان در حق همگی آنان به وقوع خواهد پیوست؛ بدین صورت که مطابق با روایات متواتر، ائمه اطهار علیهم السلام در آخرالزمان رجعت خواهند کرد و وعده‌های خداوند متعال در این آیه شریفه (وعده استخلاف، تمکین دین و امنیت کامل) برای آنان و اصحاب و شیعیان‌شان به طور کامل صورت خواهد پذیرفت.

شیخ حر عاملی در کتاب *الایقظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة* که به طور تفصیلی به موضوع رجعت پرداخته است، در کنار عنوان «الباب العاشر فی ذکر جملة من الاخبار المعتمدة الواردة فی الاخبار بالرجعة لجماعة من الأنبياء و الأئمة علیهم السلام»، ۱۷۸ روایت از منابع گوناگون را بیان می‌کند که مضمون و محتوای همگی این احادیث بر رجعت ائمه اطهار علیهم السلام در آخرالزمان و حکومت بر همه زمین دلالت دارد. شیخ حر عاملی پس از بیان این احادیث می‌نویسد:

اینها حدیث‌هایی است که با کمی فرصت و کمبود کتاب‌های لازم، فعلاً در دسترس من بود و بدون شک اینها از حد «تواتر معنوی» متجاوز است. حدیث‌های ابواب قبل و

۱. اگرچه دو پاسخ پیشین صحیح‌اند، اما ورود به حوزه مجاز و تأویل است.

بعد هم دلالت بر مطلوب دارد و عقل محال می‌داند که تمام راویان این احادیث دروغ گفته باشند. با این‌که شاید احادیثی که به ما نرسیده بیش از اینها باشد. کدام عاقل است که احتمال بدهد همه این راویان دروغ گفته‌اند و همه این نویسندگان کتاب‌های معتبری که این احادیث را صحیح دانسته‌اند، اشتباه کرده‌اند، یا این‌که این همه حدیث‌های صریح را تأویل کند با این‌که اینها از اخباری که در تعیین هر یک از ائمه وارد شده زیادتر و واضح‌تر و صریح‌تر است و در هیچ مسئله‌ای راجع به اصول یا فروع دین بیش از این آیه و خبر وارد نشده است. (حزاعلی، ۱۳۶۲: ۳۹۱)

بنابراین، با پذیرش موضوع رجعت که از مسلمات مذهب شیعه است، هیچ تعارضی میان روایات مورد استناد شیعه وجود ندارد و همه آنها بر انحصار وعده به عصر ظهور و نفی تحقق وعده در عصر خلفا دلالت دارند.

با توجه به مطالب یاد شده، سستی مناقشه فخر رازی - که حمل آیه را بر ائمه عليهم السلام باطل اعلام کرده است - روشن می‌شود. وی می‌نویسد:

وعن الخامس (حمل الآية على الأئمة): أنه باطل لوجهين: أحدهما: قوله تعالى: ﴿مَنْكُمْ﴾ يدل على أن هذا الخطاب كان مع الحاضرين وهؤلاء الأئمة ما كانوا حاضرين. الثاني: أنه تعالى وعدهم القوة والشوكة والنفوذ في العالم ولم يوجد ذلك فيه فثبت بهذا صحة إمامة الأئمة الأربعة. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲، ۴۴، ۴۱۴)^۱

۲. بررسی «تحلیل درونی از دلالت آیه»

همان‌گونه که بیان شد، اهل سنت افزون بر استناد به روایات، برای تأیید مدعای خود به فرازهایی از آیه شریفه استناد کرده‌اند که هر یک از آن فرازها، بر اساس دیدگاه آنان به تفصیل تبیین شد. اما از دیدگاه شیعه، هیچ‌یک از این فرازها بر آن چه اهل سنت ادعا می‌کنند دلالت ندارد و فرازها و تعبیر به کار رفته در آیه شریفه قابل انطباق با عصر خلفا نیست. در ادامه، هر یک از این فرازها را به تفکیک بررسی خواهیم کرد.

الف) بررسی فراز «مَنْكُمْ»

اهل سنت بر این باورند که خطاب در عبارت ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ به صحابه و حاضران در عصر نزول است و این وعده فقط به مؤمنان صالح از این افراد داده شده است. بر همین اساس، بعضی از مفسران اهل سنت همچون آلوسی، امام

۱. پاسخ دلیل اول فخر رازی در بخش بررسی فراز «مَنْكُمْ» به تفصیل بیان خواهد شد.

مهدی علیه السلام را به دلیل حاضر نبودن در عصر نزول، از مصداق‌های آیه خارج کرده‌اند. اما از دیدگاه شیعه، خطاب در این آیه شریفه، به حاضران در عصر نزول اختصاص ندارد، بلکه خطاب به همه مسلمانان در تمامی اعصار است که به بعضی از آنان که دارای ایمان و عمل صالحند، وعده استخلاف و... داده شده است (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۱).

منشأ اشتباه اهل سنت، خلط میان خطابات فردی قرآن با خطابات اجتماعی است. در خطاب‌های اجتماعی - که اکثر خطاب‌های قرآن این چنین است - نظر به صفات و اوصاف اشخاص است، به گونه‌ای هر کس را در هر زمان که متصف به آن اوصاف باشد دربر می‌گیرد. علامه طباطبایی در پاسخ به این اشکال که چگونه امام مهدی علیه السلام و افراد عصر ظهور مخاطب آیه‌اند، با وجود آن که در عصر نزول حضور نداشته‌اند، می‌نویسد:

این پرسش ناشی از این است که پرسش‌کننده میان خطاب‌های فردی با خطاب‌های اجتماعی خلط کرده؛ چون خطاب دو جور ممکن است متوجه اشخاص شود: یکی این که اشخاصی را مورد خطاب قرار دهند، بدین جهت که خصوصیات خود آنان مورد نظر است؛ دیگر این که همان اشخاص را مورد خطاب قرار بدهند، اما نه از این جهت که شخص خود آنان مورد نظر باشد، بلکه از این جهت که جمعیتی هستند دارای صفاتی معین. در صورت اول، خطاب از مخاطبین به غیرمخاطبین متوجه نمی‌شود و شامل آنها نمی‌گردد، نه وعده‌اش و نه وعیدش و نه هیچ چیز دیگرش؛ در قسم دوم، اصلاً اشخاص دخالتی ندارند. خطاب نیز متوجه دارندگان صفات کذابی است که در این صورت به دیگران نیز متوجه می‌شود.

در آیه شریفه، خطاب از قبیل خطاب‌های دوم است که بیانش گذشت. اغلب خطاب‌های قرآنی که یا مؤمنین را مخاطب کرده، و یا کفار را از این قبیل است. همچنین خطاب‌هایی که متضمن بدگویی از اهل کتاب و مخصوصاً یهود است، از این قبیل هستند؛ به مخاطبین بدگویی می‌کند به این که نیاکان و اجداد چند پشت قبل ایشان چنین و چنان کردند... مخصوصاً از این قبیل است وعده‌ای که به یهود داده و فرموده: «فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْأَخْزَةِ لَيْسُوا وَجُوهَكُمْ» که وعده داده شدگان تا زمان تحقق آن وعده و پیش‌گویی زنده نمانند، و در عین حال، روی سخن با یهود عصر نزول است که شما چنین و چنان می‌شوید. نظیر آن وعده در گفتار ذی‌القرنین است که بنا به حکایت قرآن کریم گفت: «فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا» و نیز وعده‌ای که به مردم داده که قیامت قیام می‌کند و بساط حیات دنیوی به وسیله نفخه صور برچیده می‌شود، چنان که فرمود: «ثَقُلْتُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَعْتَةً» که مؤمنین صالح را به عنوان این که مؤمن و صالحند وعده‌ای داده که

اشخاص حاضر در زمان نزول آن را ندیدند و مردند، ولی همین که در آخرین روز از روزگار دنیا افرادی صالح و مؤمن شاهد نفعه صورت می‌شوند، مجوز این شده که این وعده را به همه صالحان مؤمن در همه اعصار و مخصوصاً افراد حاضر در زمان نزول بدهد. پس حق مطلب این است که اگر واقعاً بخواهیم حق معنای آیه را به آن بدهیم، آیه شریفه جز با اجتماعی که به وسیله ظهور مهدی عج به زودی منعقد می‌شود، قابل انطباق با هیچ مجتمعی نیست. (همو: ۱۵۵)

گفتنی است این نظریات مبتنی بر این است که «مِنْ» را تبعیضیه بدانیم - همان طور که اکثریت شیعه و اهل سنت قائلند - اما اگر «مِنْ» را بیانیه قلمداد کنیم، چنان که زمخشری، ابوحیان اندلسی و بیضاوی بر این باورند (زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۲۵۱؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ج ۸، ۶۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۱۲) همه مؤمنان صالح مشمول این وعده خواهند بود. بنابراین، حتی اگر فرض کنیم که مخاطب آیه شریفه، صحابه و افراد عصر نزول بوده‌اند، با توجه به بیانیه بودن «مِنْ»، همگی آنان مشمول وعده هستند. بنابراین، اختصاص و انحصار این وعده به خلفا وجهی نخواهد داشت، چنان که در روایت ابی بن کعب و براء بن عازب نیز سخن از همه اصحاب بود. اگر «مِنْ» را بیانیه و خطاب را از نوع خطاب اجتماعی بدانیم، عدم انحصار و اختصاص این وعده به خلفا واضح تر است.^۱

برخی از مفسران اهل سنت نیز - برخلاف مفسرانی همچون فخر رازی، آلوسی و... که قائل به انحصار وعده به خلفا بودند - به عمومیت این وعده تصریح کرده‌اند. ابن عطیه در این باره می‌نویسد:

فنزلت هذه الآية عامة لأمة محمد ص. (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ج ۴، ۱۹۲)

قرطبی نیز پس از بیان دیدگاه ابن عطیه، نظر او را تأیید کرده است (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱۳، ۲۹۹).

ثعالبی و شوکانی نیز به عمومیت این وعده و نفی انحصار وعده به خلفا معتقدند (ثعالبی، ۱۴۱۸: ج ۴، ۱۹۵؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ج ۴، ۵۵).

این تعارض‌ها و اختلاف‌های اصولی درباره تفسیر آیه محل بحث، به نوبه خود نشان از سستی و ضعف ادله و مستندات کسانی دارد که در پی اثبات امر مهم امامت و خلافت برای

۱. البته همان طور که اکثریت بیان کرده‌اند، «مِنْ» تبعیضیه است. روایات متعددی که ذکر شد و نیز توجه به اوصاف منحصر به فرد قوم موعود که در آیه شریفه بیان شده است، از جمله دلایل این نظر به شمار می‌رود.

خلفا هستند و عجیب این است که با این تعارض‌ها و اختلاف‌ها، کسانی همچون ثعلبی و زمخشری دلالت این آیه شریفه را بر امر خلفا روشن و واضح می‌دانند.

بنابر آن چه بیان شد - صرف نظر از روایات و فرازهای بعدی آیه - از فراز یاد شده نمی‌توان دریافت که خطاب در این آیه شریفه تنها به صحابه و حاضران در عصر نزول است و وعده نیز به خلفای ثلاثه اختصاص دارد. با در نظر گرفتن روایات و نیز ویژگی‌ها و عبارات آورده شده در این آیه - که در ادامه خواهد آمد - با وضوح بیشتری به این نتیجه دست پیدا خواهیم کرد.

ب) بررسی فراز «لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ»

همان‌گونه که پیش‌تر گفتیم، بعضی از مفسران اهل سنت در تلاش برای تطبیق این فراز بر خلفا، فتوحات صورت گرفته در عصر آنان را دلیلی بر استخلافشان برشمرده‌اند. اما از دیدگاه شیعه، ملازمه‌ای میان فتوحات صورت گرفته در زمان خلفا با استخلاف آنان وجود ندارد؛ زیرا اصولاً با توجه به روایات بیان شده، این آیه شریفه و اوصاف و ویژگی‌های آن، ارتباطی با خلفا ندارد، بلکه مربوط به عصر ظهور است. افزون بر این، اگر فتوحات دلیلی بر استخلاف خلفاست، در عصر بنی‌امیه فتوحات بیشتر و بزرگ‌تری انجام شد که در این صورت، انحصار استخلاف برای خلفای ثلاثه نادرست خواهد بود و باید آن را برای معاویه و دیگر خلفای اموی نیز قائل شد (طوسی، بی تا: ج ۷، ۴۵۷؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۰: ج ۴، ۴۶). بنابراین، استناد به فتوحات صورت گرفته در زمان خلفا و آن را دلیل قرار دادن برای صحت خلافت خلفا - چنان‌که جبایی، علاء‌الدین بغدادی و... تصریح کرده‌اند - وجهی نخواهد داشت.

افزون بر این، با توجه به روایاتی که به نقل از منابع شیعه و سنی آورده شد، الف و لام کلمه «الارض» الف و لام استغراق بوده و مقصود از آن، همه سرزمین‌های این جهان است و ارض نمی‌تواند به یک مکان خاص اختصاص داشته باشد، بلکه همه سرزمین‌های مسلمین و مشرکین را دربر می‌گیرد. خداوند در این آیه وعده می‌دهد که در عصر ظهور، مؤمنان صالح وارث تمام زمین خواهند شد؛ چنان‌که آیه شریفه «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء: ۱۰۵) به این موضوع اشاره دارد.^۱

۱. اهل سنت درباره آیه ۱۰۵ سوره انبیاء اقوال گوناگون و متعارضی دارند. برخی از آنان ارض را زمین بهشت می‌دانند و برخی دیگر ارض مقدسه‌ای که بنی اسرائیل از فرعونیان به ارث بردند. اما در این میان نظر ابن عباس و کلبی درخور توجه است: «عن ابن عباس - رضی الله تعالی عنهما - أن المراد بها ارض الدنيا يرثها المؤمنون ويستولون عليها و هو قول الكلبي و أيد بقوله تعالى: ﴿لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ (نور: ۵۵) و أخرج مسلم و أبو داود و الترمذی عن ثوبان، قال: قال رسول الله ﷺ: إن الله تعالى زوى لى الأرض فرأيت مشارقها و مغاربها و أن أمتى سيبغ ملكها ما زوى لى منها» (ألوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۹۸؛

اما دیگر نکته‌ای که نتایج سودمندی نیز در پی خواهد داشت، درباره نوع و ماهیت استخلافی است که آیه شریفه از آن سخن می‌گوید. تحقیق در آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که استخلاف بر سه نوع است:

نوع اول: استخلاف طبیعی که در آن به جهت نوع خلقت انسان‌ها - که از طریق توالد و تناسل است - نسلی از آیندگان جایگزین نسل پیشین می‌شود و به طور طبیعی، مالک دارایی‌های گذشتگان می‌گردد. علامه طباطبایی ذیل آیه شریفه «هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ...» (فاطر: ۳۹) که به همین نوع اشاره دارد می‌نویسد:

کلمه «خلائف» جمع خلیفه است و خلیفه بودن مردم در زمین به این معناست که هر لاحقی از ایشان جانشین سابق شود و سلطه و توانایی بر دخل و تصرف و انتفاع از زمین داشته باشد. همان‌گونه که سابقین بر این کار توانایی و تسلط داشتند و اگر انسان‌ها به این خلافت رسیدند، از جهت نوع خلقتشان است که خلقتی است از طریق توالد و تناسل؛ چون این نوع از خلقت است که مخلوق را به دو گروه سابق و لاحق تقسیم می‌کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۷، ۵۲)

نوع دوم: استخلاف به معنای وراثت از پیشینیان است که در این نوع، خداوند متعال مؤمنان و مستضعفان را وارث سرزمین کفار و فاسدان می‌کند، چنان‌که درباره بنی اسرائیل این نوع استخلاف روی داد:

«قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ * ... قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ * ... وَأَوْزَيْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا...» (اعراف: ۱۲۸ - ۱۲۹ و ۱۳۷)

رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۲، ۱۹۲).

علامه طباطبایی با استناد به مطلق بودن ارض و نفی هرگونه تخصیص می‌نویسد: «المراد من وراثه الأرض انتقال التسلط على منافعها إليهم و استقرار بركات الحياة بها فيهم، و هذه البركات إما دنيوية راجعة إلى الحياة الدنيا كالتمتع الصالح بامتعتها و زيناتها فيكون مؤدى الآية أن الأرض ستطهر من الشرك و المعصية و يسكنها مجتمع بشرى صالح يعبدون الله و لا يشركون به شيئاً كما يشير إليه قوله تعالى: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ...» (نور: ۵۵) و إما أخروية و هي مقامات القرب التي اكتسبوها في حياتهم الدنيا فإنها من بركات الحياة الأرضية و هي نعيم الآخرة كما يشير إليه قوله تعالى حكاية عن أهل الجنة: «و قالوا الحمد لله الذي صدقنا و عدده و أوزنتنا الأرض نتنبؤاً من الجنة حيث نشاء» (زمر: ۷۴) و قوله: «أولئك هم الوارثون الذين يرثون الفردوس» (مؤمنون: ۱۱). و من هنا يظهر أن الآية مطلقة و لا موجب لتخصيصها بإحدى الوراثتين كما فعلوه... و بالجملة الآية مطلقة تعم الوراثتين جميعاً». (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۴، ۳۳۰)

نوع سوم: استخلاف به معنای مقام خلیفه‌اللهی که ویژه انبیا و اوصیاست، همچون استخلاف هارون، داوود و سلیمان که با جعل خاص و منصوب از سوی خداوند متعال است. خداوند متعال درباره داوود علیه السلام می‌فرماید:

﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ...﴾. (ص: ۲۶)

مراد از خلیفه در این آیه شریفه، خلافت خدایی است و در نتیجه با خلافتی که در آیه ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ (بقره: ۳۰) آمده منطبق است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۷، ۱۹۴: قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۱، ۲۶۳: آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۱۲، ۱۷۸).

در این نوع از استخلاف، خلیفه باید صفات و اعمال مستخلف را نشان دهد. پس در نتیجه، خلیفه خدا در زمین باید متخلّق به اخلاق خدا باشد و آن چه خدا اراده می‌کند او اراده کند و آن چه خدا حکم می‌کند او همان را حکم کند و چون خدا همواره به حق حکم می‌کند ﴿وَ اللَّهُ يَفْضِي بِالْحَقِّ﴾ او نیز جز به حق حکم نکند و جز راه خدا راهی نرود، و از آن راه تجاوز و تعدی نکند. بنابراین، مقام خلافت - همان‌گونه که از نام آن پیداست - تمام نمی‌شود، مگر به این که خلیفه نمایش‌گر مستخلف باشد و تمامی شئون وجودی و آثار و احکام و تدابیر او را حکایت کند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱، ۱۱۵، ۱۷: ج ۱۹۵).

پس از بیان انواع استخلاف، باید گفت که اکثر مفسران استخلاف در این آیه شریفه را از نوع دوم می‌دانند. طبرسی، شیخ طوسی و... از شیعه، و طبری، زمخشری، میبیدی، ثعلبی، بغوی، واحدی، ابن جوزی و... از اهل سنت همگی در عبارتی مشابه می‌نویسند:

ليستخلفتهم في الأرض أي ليورثتهم أرض الكفار من العرب والعجم، فيجعلهم ملوكها و ساستها و سكانها. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۲۳۹، ۷: طوسی، بی تا: ج ۴۵۵، ۷: طبری، ۱۴۱۲: ج ۱۸، ۱۲۲: زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۳، ۲۵۱: میبیدی، ۱۳۷۱: ج ۶، ۵۵۹: ثعلبی، ۱۴۲۲: ج ۱۱۴، ۷: بغوی، ۱۴۲۰: ج ۳، ۴۲۵: قرشی بغدادی، ۱۴۲۲: ج ۳، ۳۰۴)

این تفسیری که بیشتر مفسران شیعه و سنی از استخلاف کردند می‌تواند مؤیدی بر مطلب گذشته باشد که الف و لام کلمه «الأرض» الف و لام استغراق و مقصود از آن، همه زمین این جهان است؛ زیرا در عصر ظهور است که مؤمنان صالح، تمام ممالک و سرزمین‌های دنیا را در اختیار خواهند داشت. میبیدی در این باره می‌نویسد:

روا باشد که آیت بر عموم رانند و مراد به این ارض، همه زمین باشد در دیار اسلام که رب العزة بساط اسلام در آن بگستراند و دود شرک و کفر باطل ادبار خویش برد و مسلمانان را انبوهی دهد، چنان که گفت تعالی و تقدس: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ و

به قال النَّبِيُّ ﷺ: لا يبقى على الأرض بيت مدر ولا وبر إلا دخله الله كلمة الاسلام بعزّ عزيز أو ذلّ ذليل، أما أن يعزّهم الله فيجعلهم من أهلها، و أما أن يذلّهم فيدينوا لها.
(مبیدی، ۱۳۷۱: ج ۶، ۵۵۹)

اما بر خلاف نظر اکثریت، فخررازی این استخلاف را از نوع سوم قلمداد کرده است و نوشته است:

أما قوله: ﴿كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ یعنی کما استخلف هارون و یوشع و داود و سلیمان و تقدیر النظم لیستخلفهم استخلافاً کاستخلاف من قبلهم من هؤلاء الأنبياء علیهم السلام. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۱۴)

لازمه چنین دیدگاهی این است که خلفای ثلاثه از سوی خداوند و رسولش ﷺ منصوب باشند و درباره خلافت آنان نصّ جلی و صریح وجود داشته باشد. اما چنین دیدگاهی با عقیده مشهور متکلمان و مفسران اهل سنت از جمله خود فخررازی در تعارض است؛ بنابراین در مقام پاسخ و دفع اشکال برآمده و می نویسد:

وإن كان من مذهبنا أنه عليه الصلاة والسلام لم يستخلف أحداً بالتعيين ولكنّه قد استخلف بذكر الوصف والأمر بالاختيار فلا يمتنع في هؤلاء الأئمة الأربعة أنه تعالى يستخلفهم وأن الرسول استخلفهم، وعلى هذا الوجه قالوا في أبي بكر خليفة رسول الله، فالذي قيل إنه عليه السلام لم يستخلف أريد به على وجه التعيين وإذا قيل استخلف فالمراد على طريقة الوصف والأمر. (همو)

هرچند از دیدگاه مذهب ما پیامبر اکرم ﷺ کسی را به طور مشخص به عنوان خلیفه و جانشین خود تعیین نکرد، اما از طریق بیان اوصاف خلیفه و واگذاشتن امر انتخاب او به اختیار امت، در حقیقت این استخلاف را انجام داد. بنابراین درباره خلفای اربعه می توان گفت که خداوند و پیامبر اکرم ﷺ آنان را به خلافت منصوب کرده اند و بر همین اساس است که به ابوبکر می گفتند: «یا خلیفه رسول الله». پس اگر گفته شود که پیامبر اکرم ﷺ کسی را برای جانشینی خود قرار نداد، یعنی به نحو تعیین و به طور مشخص پیامبر اکرم ﷺ کسی را جانشین قرار نداد و اگر گفته شود که جانشینی برای خود معرفی کرده، منظور این است که پیامبر اکرم ﷺ با بیان اوصاف خلیفه و واگذاشتن امر انتخاب او به اختیار امت، این کار را انجام داده است.

در نقد دیدگاه فخررازی باید گفت که:

اولاً، در اندیشه معظم اهل سنت - که خود فخررازی نیز در زمره آنهاست - مطلق وجود نص

بدون هرگونه تفصیلی نفی گردیده است و این تفصیل فخررازی که آن را دیدگاه مذهب خود می داند در کتب متکلمان مشهور و هم مسلک او یافت نمی شود. جرجانی می گوید:

ان طریقه اما النص أو الاجماع بالبيعة، اما النص فلم یوجد لما سیأتی، وأما الاجماع فلم یوجد علی غیرأبی بکراتفاقاً من الامة. (جرجانی، ۱۳۲۵: ج ۸، ۳۵۴؛ تفتازانی، ۱۴۰۹: ج ۵، ۲۵۵)

فخررازی خود نیز در کتاب کلامی اش بدون هرگونه تفصیل، وجود نص بر خلافت ابوبکر را مطلقاً نفی می کند و می نویسد:

ان طریق حصول الامامة اما النص أو الاختیار. و بطل القول بالنص - علی ما ستأتی دلالتله - فبقی القول بالاختیار. وکل من قال: طریق الامامة هو الاختیار، قال: الامام هو ابوبکر. (رازی، ۱۹۸۶: ج ۲، ۲۹۲)

دوم این که اگر نصی درباره خلفای ثلاثه وجود داشت و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با بیان اوصافی، آنها را به عنوان جانشین معرفی کرده بود، پس چرا خلفا در برابر انصار و دیگران به این موضوع استناد و احتجاج نکردند؟

سوم، قرآن کریم از انبیا به عبارت «الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» تعبیر نکرده است. علامه طباطبایی در این باره نوشته است:

اما این که مراد از آن، خلافت الهی به معنای ولایت و سلطنت الهی، نظیر سلطنت داوود و سلیمان و یوسف علیهم السلام بوده باشد، بسیار بعید است؛ چون از قرآن کریم بعید است که از انبیا به عبارت «الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» تعبیر فرماید و این تعبیر به همین لفظ یا به معنای آن در بیش از پنجاه مورد در قرآن کریم آمده، و در هیچ جا مقصود از آن انبیای گذشته نبوده اند با این که گفت و گو درباره انبیای گذشته در قرآن کریم بسیار آمده، بله، در بعضی موارد به عبارت «رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ» یا «رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي» یا نظیر اینها با اضافه کلمه قبل به ضمیر راجع به رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۴)

چهارم، چنان که گفته شد، در این نوع استخلاف، خلیفه باید صفات و اعمال مستخلف را نشان دهد. خلیفه خدا در زمین باید متخلّق به اخلاق خدا باشد و چون خدا همواره به حق حکم می کند، او نیز جز به حق حکم نکند و جز راه خدا راهی نرود و از آن راه تجاوز و تعدی نکند؛ در حالی که منابع معتبر تاریخی و حدیثی گواه است که سیره خلفای ثلاثه این چنین نبوده است (نک: عاملی، ۱۳۸۳).

پنجم، استخلاف هارون، یوشع، داوود و سلیمان علیهم السلام از نوع ذکر وصف و اختیار نیست، بلکه از نوع تعیین و نصب است. بنابراین تنظیر فخررازی که درباره «كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ

قَبْلِهِمْ» می نویسد: «کما استخلف هارون و يوشع و داود و سليمان» نادرست است.

ج) بررسی فراز «وَ لَيَمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ»

درباره واژه تمکین از بعد لغوی و اصطلاحی باید گفت که این واژه در لغت - همان طور که آلوسی نیز بیان کرده است - در اصل به معنای استقرار و قرار دادن چیزی در مکان به شمار می رود که از لوازم و آثار آن، تثبیت، عظمت، قدرت و... است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۷۲). تمکین دین نیز عبارت است از این که دین در جامعه مورد عمل قرار گیرد و هیچ کفری جلوگیری نشود و امرش را سبک نشمارند. اصول معارفش مورد اعتقاد همه باشد و درباره آن اختلاف و تخاصمی نباشد؛ به طوری که اختلافشان در اصول و سهل انگاری هایشان در اجرای احکام، و عمل به فروع آن، دین آنان را متزلزل نسازد و همواره اجتماعشان از لکه نفاق پاک باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱، ۱۵۲).

اما آن چه فخر رازی در معنای تمکین دین بیان کرده است، معنای کاملی نیست. ثعلبی و برخی دیگر از مفسران نیز تنها به معنای لغوی اشاره کرده اند. در میان مفسران اهل سنت، آلوسی معنای کامل تری از تمکین دین ارائه داده است که ذکر آن گذشت.^۱

با معنایی که درباره تمکین دین بیان شد و نیز با معنای بیان شده از سوی آلوسی، به روشنی درمی یابیم که چنین تمکینی هرگز در عصر خلفا صورت نگرفت. در زمان خلفا به ویژه در زمان ابوبکر، آیا - چنان که آلوسی ادعا می کند - اهل دین و مسلمین آن قدر در چشم دشمنان بزرگ بودند که موجب یأس و ترس آنان شوند؟ آیا امر دین و عمل به احکام آن با سهل انگاری همراه نبود؟

واقعیت آن است که دشمنان دین هرگز در عصر خلفا - به ویژه در زمان ابوبکر - از نابود کردن دین و اهل آن مأیوس نشدند؛ به گونه ای که ده ها هزار نفر در زمان ابوبکر از دین خارج گردیدند و برای نابود کردن دین و اهل آن کوشیدند. مسیلمه کذاب، اسود عنسی، طلیحه و سجاح که مرتد شدند و ده ها هزار نفری که اطراف آنان بودند، با ادعای نبوت و با امید به محق دین و اهل دین، قدم در میدان گذاشتند (ذهبی، بی تا: ج ۳، ۳۹). از بعد عمل به احکام دین نیز وجود بدعت ها و در برخی موارد تعطیلی حدود یا قضاوت های اشتباه خلفا، به

۱. «و المعنى لیجعلن دینهم ثابتاً مقررأ بأن یعلی سبحانه شأنه و یقوی بتأییده تعالی أركانہ و یعظم أهله فی نفوس أعدائهم الذین یستغرقون النهار و اللیل فی التدبیر لإطفاء أنواره و یستنهضون الرجل و الخیل للتوصل إلی إعفاء آثاره فیکونون بحیث ییأسون من التجمع لتفریقهم عنه لیذهب من البین و لاتکاد تحدیثهم أنفسهم بالحیلولة بینهم و بینہ لیعود أثرأ بعد عین». (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۹، ۳۹۴)

روشنی مسئله سهل انگاری و سبک شمردن دین را نشان می دهد که در کتب متعدد شیعه و اهل سنت به موارد زیادی در این باره اشاره شده است (نک: عاملی، ۱۳۸۳).
با وجود این حوادث، چگونه می توان قائل به تمکین دین در زمان خلفا شد؟
به نظر می رسد چنین تمکینی تنها در عصر ظهور است که محقق خواهد شد، همان گونه که روایات نیز همین را بیان می کردند. طبرسی در این باره چنین می گوید:

«وَلْيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ» یعنی دین الإسلام الذی أمرهم أن یدینوا به و تمکینه أن ینظروا علی الدین کله کما قال زویت لی الأرض فأریت مشارقها و مغاربها و سیبغ ملک أمتی ما زوی لی منها. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۷، ۲۳۹، ۷؛ کاشانی، ۱۴۲۳: ج ۴، ۵۳۰)

طبرسی پس از این سخن و نیز بعد از آوردن روایاتی که تحقق وعده را منحصر در عصر ظهور می دانند، تصریح می کند که تمکین دین به طور مطلق تا کنون رخ نداده است. وی می نویسد:

فإن التمکین فی الأرض علی الإطلاق لم یتفق فیما مضی فهو منتظر لأن الله عزاسمه لا یخلف وعده. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۷، ۲۴۰، ۷؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ج ۶، ۳۱۴؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ج ۳، ۳۰۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۵)

ابوالفتح رازی نیز در این زمینه می گوید:

أما قوله تعالى: «وَلْيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ»، اگر تمکن بردین، بر حد آن خواستند که امروز است و در عهد صحابه بود، و این و مانند این در عهد رسول ﷺ بود و اگر بیش از آن خواست تمکینی کلی چنان که وعده داد فی قوله تعالى: «لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ»، نه آن روز بود و نه امروز است. آن روز خواهد بود که رسول ﷺ گفت: يملأ الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت جوراً و ظلماً. (رازی، ۱۴۰۸: ج ۱۴، ۱۷۲)

افزون بر مفسران شیعه، برخی مفسران اهل سنت نیز همسو با مطالب فوق و روایات فریقین - که تحقق وعده را منحصر در عصر ظهور می دانستند - تمکین دین را اظهار و غلبه آن بر سایر ادیان می دانند. ابن جوزی در این باره می نویسد:

قوله تعالى: «وَلْيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ وَهُوَ الإسلام»، و تمکینه: إظهاره علی کل دین. (قرشی بغدادی، ۱۴۲۲: ج ۳، ۳۰۴؛ سیوطی - محلی، ۱۴۱۶: ۳۶۰)

ابن ابی زینین^۱ نیز در تفسیر خود نوشته است:

۱. «ابن ابی زینین (۳۲۴ - ۳۹۹) محمد بن عبد الله بن عیسی المزنی، أبو عبدالله، المعروف بابن أبی زینین: فقیه مالکی،

﴿وَلْيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ﴾ أى: سينصرهم بالإسلام حتى يظهرهم على الدين كله فيكونوا الحكام على أهل الأديان. (ابن ابى زمنين، بى تا: ج ١، ٤٧١)

وى سپس در تأييد نظر خود روايت مقدار را نقل مى كند:

سمعت رسول الله يقول: لا يبقى على ظهر الأرض بيت مدر ولا وبر، إلا أدخله الله كلمة الإسلام بعز عزيز أو ذل ذليل؛ إما يعزهم الله فيجعلهم من أهلها، وإما يذلهم فيدينون لها. (همو)

قرطبي نیز همچون ابن ابى زمنين به دنبال فراز محل بحث به روايت مقدار اشاره مى كند و مى نويسد:

﴿وَلْيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ﴾ وهو الإسلام، كما قال تعالى: ﴿وَرَضِيَتْ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ (مائدة: ٣) وروى سليم بن عامر عن المقداد ابن الأسود قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: ما على ظهر الأرض بيت حجر ولا مدر إلا أدخله الله كلمة الإسلام... (قرطبي، ١٣٦٤: ج ١، ٣٠٠)

در تفاسير اهل سنت اين نظر منقول از ابن عباس است. بغوى، ميبدي و ديگران نوشته اند:

قال ابن عباس: يوسع لهم فى البلاد حتى يملكوها و يظهر دينهم على سائر الأديان.^١

من الوعاظ الأدياء. من أهل البيرة. سكن قرطبة، ثم عاد إلى البيرة، فتوفى بها، سئل: لم قيل لكم بنو أبى زمنين؟ فقال: لا أدري. له كتب كثيرة فى الفقه و المواعظ، منها "أصول السنة - خ" و "منتخب الأحكام - خ" و "تفسير القرآن - خ" فى القرويين». (زرکلى، ١٩٨٩: ج ٦، ٢٢٧)

١. درباره آيه اظهار دين، يعنى آيه ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾ (توبه: ٣٣) اقوال متعددى در تفاسير اهل سنت وجود دارد. از ابوهريره، جابر بن عبدالله انصارى، ضحاک و سدى روايت شده است كه همگى اظهار دين را غلبه اسلام بر ساير اديان در آخر الزمان (وقت خروج امام مهدى ﷺ) يا وقت نزول حضرت عيسى عليه السلام مى دانند، به طورى كه همه تابع اسلام مى شوند. اين روايات عبارتند از:

«أخرج سعيد بن منصور و ابن المنذر و البيهقى فى سننه عن جابر عليه السلام فى قوله: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ قال: لا يكون ذلك حتى لا يبقى يهودى و لا نصرانى صاحب ملة الا الإسلام حتى تأمن الشاة الذئب و البقرة الأسد و الإنسان الحية و حتى لا تقرض فأرة جراباً و حتى توضع الجزية و يكسر الصليب و يقتل الخنزير و ذلك إذا نزل عيسى بن مريم عليه السلام». (سيوطى، ١٤٠٤: ج ٣، ٢٣١)

«عن أبى هريرة فى قوله: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ قال: حين خروج عيسى بن مريم. حدثنا ابن وكيع، قال: ثنا حميد بن عبد الرحمن، عن فضيل بن مرزوق، قال: ثنى من سمع أبا جعفر: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ قال: إذا خرج عيسى عليه السلام اتبعه أهل كل دين». (طبرى، ١٤١٢: ج ١٠، ٨٢)

قال أبو هريرة و الضحاک: هذا عند نزول عيسى عليه السلام. و قال السدى: ذلك عند خروج المهدي، لا يبقى أحد إلا دخل فى الإسلام أو أدى الجزية». (قرطبي، ١٣٦٤: ج ٨، ١٢٢)

«و قوله ﴿لِيُظْهِرَهُ﴾ قال أبو هريرة و أبو جعفر محمد بن على عليه السلام و جابر بن عبدالله ما معناه: إن الضمير عائد على الدين و إظهاره عند نزول عيسى بن مريم و كون الأديان كلها راجعة إلى دين الإسلام فذلك إظهاره». (ابن عطية، ١٤٢٢: ج ٢، ٢٦)

بنابراین تمکین دین به معنای واقعی کلمه نه در عصر خلفا، که تاکنون نیز محقق نشده است. بر اساس روایات متعدد شیعه و اهل سنت و با توجه به اطلاق تعبیر فراز محل بحث و نیز معنای لغوی و اصطلاحی که از تمکین دین بیان شد، این تمکین در عصر ظهور امام مهدی علیه السلام محقق خواهد شد.

د) بررسی فراز «و لَيَبْدِلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ حَوْفِهِمْ أَمْنًا»

این فراز از آیه شریفه نیز به خوبی دیدگاه شیعه را تأیید می‌کند؛ چراکه رفع خوف و امنیت کامل در عصر هیچ یک از خلفای ثلاثه و حتی در زمان حکومت امام علی علیه السلام به وجود نیامد و تنها پس از تثبیت و استقرار دین و غلبه آن بر سایر ادیان در عصر ظهور است که جهانیان شاهد چنین امنیتی خواهند بود.

اما محدود کردن خوف، به ترس از دشمنان خارجی - همان طور که برخی مفسران اهل سنت بدان قائلند - وجهی ندارد؛ چون لفظ آیه مطلق است و هرگونه خوفی - اعم از ترس از دشمنان خارجی و داخلی - را دربر می‌گیرد. علامه طباطبایی در این باره می‌نویسد:

مراد از تبدیل خوفشان به امنیت این است که امنیت و آرامش بر مجتمع آنان سایه بیفکند، به طوری که نه از دشمنان داخلی بردین و دنیای خود بترسند و نه از دشمنان خارجی؛ چه این دشمنی‌ها علنی باشد و چه پنهانی. و این که بعضی از مفسران گفته‌اند: «مراد، تنها ترس از دشمنان خارجی است، همچنان که همه ترس مسلمانان صدراول از کفار و مشرکان بود که می‌خواستند نور خدا را خاموش کنند و دعوت الهی را باطل سازند» حرف صحیحی نیست و دلیلی برگفتار خود ندارند؛ چون لفظ آیه مطلق است و هیچ قرینه‌ای که مدعای آنان را اثبات کند در آن نیست. علاوه بر این، آیه شریفه در مقام امتنان است، و این چه متنی است که خدا بر جامعه‌ای بگذارد که دشمن خارجی را بر آنان مسلط نکرده، در حالی که داخل آن جامعه را فساد احاطه کرده باشد، و از هر سو بلاهای گوناگون آن جامعه را تهدید کند؛ نه امنیتی در جان و نه در عرض و نه در مال خود داشته باشند؛ تنها قدرت حاکمه بر آن اجتماع حریت دارد و طبقه ستمگر در رفاه و پیشرفت باشند؟ (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۵).

از آن جا که به گواهی تاریخ، در زمان خلفا - به ویژه در زمان عثمان و امام علی علیه السلام - امنیت

اما روایات شیعی در این که این آیه مربوط به عصر ظهور است اتفاق دارند (نک: حویزی، ۱۴۱۵: ج ۲، ۲۱۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ج ۲، ۷۷۰).

کاملی که مسلمانان از تمام خوف‌ها در امان باشند و از دشمنان بیرونی و داخلی هراسی نداشته باشند، وجود نداشته است، تلاش بعضی از مفسران اهل سنت در تطبیق این ویژگی بر عصر خلفای اربعه - یا تنها بر عصر خلفای ثلاثه - ناپذیرفتنی و مردود است.

گویا در زمان امام صادق علیه السلام ناصبی‌ها معتقد بودند که تمکین دین و امنیت کامل در زمان خلفای اربعه وجود داشته است و این آیه را بر آنان تطبیق می‌داده‌اند. مفضل بن عمر می‌گوید:

از امام صادق علیه السلام پرسیدم: ای فرزند رسول خدا، این نواصب گمان کنند که این آیه درباره ابوبکر و عمر و عثمان و علی علیهم السلام نازل شده است. امام صادق علیه السلام فرمود: «نه، خدا دل‌های ناصبان را هدایت نکند! در چه زمانی بوده است که دین خدا پسند و مورد رضایت رسول صلی الله علیه و آله پابرجا بوده است و فرمان خدا در میان امت منتشر بوده و ترس در دل‌ها نبوده و شک در سینه‌ها وجود نداشته؟ در عهد کدام یک آنان چنین بوده و یا در عهد علی علیه السلام با این که مسلمانان از دین برگشته و فتنه‌هایی که در دوران آنها به پا خاست و جنگ‌هایی که میان آنان و کفار به وقوع پیوست.» سپس امام صادق علیه السلام این آیه را تلاوت فرمود: «حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَأَسَ الرَّسُولُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كَذَّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا». (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۵؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۱۶۷)

این حدیث شریف بر این تصریح دارد که رفع خوف و امنیت کامل در دوران هیچ یک از خلفای اربعه وجود نداشته است.

اما آن چه در پایان بررسی این آیه شریفه باید گفت، توجه به عبارت «يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا»^۱ است.

مفهوم جمله «يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» این است که هدف نهایی از استخلاف، تمکین و تثبیت آیین حق و گسترش امن و آرامش، همان استحکام پایه‌های عبودیت و توحید است که در آیه دیگر قرآن به عنوان هدف آفرینش بیان شده است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِي» (ذاریات: ۵۶). عبادتی که مکتب عالی تربیت انسان‌ها و پرورش دهنده روح و جان آنهاست، عبادتی که خدا از آن بی‌نیاز است و بندگان برای پیمودن راه تکامل و ترقی

۱. «جمله «يَعْبُدُونَنِي» استثنای علی الأرجح فلامحل لها و كأنها جواب لسؤال مقدرأى ما بالهم فقیل يعبدوننى و اختار بعض المعربین أن تكون حالاً من مفعول وعد أی وعدهم الله ذلك فى حال عبادتهم و إخلاصهم فمحلها النصب أو حال من مفعول لیستخلفنهم. و جمله «لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» بدل منها و لك أن تجعلها حالاً من فاعل يعبدوننى أی يعبدوننى موحدین و هو جيد و لك أن تجعلها استثنایة كسابقتهما». (درویش، ۱۴۱۵: ج ۶، ۶۴۳)

سخت به آن نیازمندند. در این آیه شریفه، خداوند متعال کلمه «شَيْئاً» را در سیاق نفی، نکره آورده که خود بر نفی شریک به طور اطلاق دلالت می نماید و این نکته را افاده می کند که مراد از عبادت، خداپرستی خالص است؛ به گونه ای که هیچ تردیدی از شرک - چه شرک جلی و چه شرک خفی - در آن راه نداشته باشد. و خلاصه معنا این می شود که خدا مجتمع آنان را مجتمعی ایمن می سازد، تا در آن جز خدا هیچ چیز دیگری پرستش نشود. با این اوصاف، بدیهی است که در عصر خلفا هرگز جامعه آن زمان به این مقصد والا دست پیدا نکرد و تنها در زمان امام مهدی علیه السلام است که جهان شاهد جامعه ای کاملاً توحیدی خواهد بود. علامه طباطبایی می نویسد:

این مجتمع طیب و طاهر، با صفاتی که از فضیلت و قداست دارد، هرگز تاکنون در دنیا منعقد نشده، و دنیا از روزی که پیامبر صلی الله علیه و آله مبعوث به رسالت گشته تاکنون، چنین جامعه ای به خود ندیده، ناگزیر اگر مصداقی پیدا کند، در روزگار مهدی علیه السلام خواهد بود؛ چون اخبار متواتری که از رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه اهل بیت علیهم السلام درباره ویژگی های آن جناب وارد شده از انعقاد چنین جامعه ای خبر می دهد... پس حق مطلب این است که اگر واقعاً بخواهیم حق معنای آیه را به آن بدهیم (و همه تعصبات را کنار بگذاریم) آیه شریفه جز با اجتماعی که به وسیله ظهور مهدی علیه السلام به زودی منعقد می شود قابل انطباق با هیچ مجتمعی نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۵، ۱۵۵)

نتیجه

تطبیق آیه شریفه «استخلاف» به عصر خلفا، اجتهادی نادرست از سوی برخی تابعین همچون ابوالعالیه بوده و این نظر در میان صحابه جایگاهی ندارد. روایات مورد استناد اهل سنت برای اثبات خلافت ابوبکر - برخلاف ادعای آلوسی - ضعیف، همراه با تناقض و استنادناپذیرند.

خطاب در این آیه شریفه، به حاضران در عصر نزول اختصاص ندارد، بلکه خطاب به مسلمانان در همه اعصار است که به بعضی از آنان که دارای ایمان و عمل صالحند وعده استخلاف و... داده شده است.

تمکین دین به معنای واقعی کلمه در عصر خلفا محقق نشد و تاکنون نیز محقق نشده است. بر اساس روایات متعدد شیعه و اهل سنت و با توجه به اطلاق تعبیر فراز محل بحث و نیز با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی که از تمکین دین بیان شد، این تمکین در عصر ظهور امام مهدی علیه السلام محقق خواهد شد. رفع خوف و امنیت کامل در عصر هیچ یک از خلفای ثلاثه و

حتی در زمان حکومت امام علی علیه السلام به وجود نیامد و تنها پس از تثبیت و استقرار دین و غلبه آن بر دیگر ادیان در عصر ظهور است که جهانیان شاهد چنین امنیتی خواهند بود. بنابراین، این آیه شریفه با مسئله خلافت خلفا ارتباطی ندارد و ادله اهل سنت در اثبات امامت و خلافت خلفا مخدوش است.

بر اساس احادیث شیعی و برخی روایات اهل سنت که با ظاهر آیه شریفه نیز توافق و سازگاری دارند، قوم موعود، ائمه اطهار علیهم السلام و امام مهدی علیه السلام و یاران آن حضرتند. در این احادیث وقوع این وعده در صدر اسلام ابطال شده است و وعده را به عصر ظهور امام مهدی علیه السلام اختصاص می‌دهد. این وعده در آخرالزمان در حق همه ائمه علیهم السلام به نحو حقیقت به وقوع خواهد پیوست. بدین صورت که مطابق با روایات متواتر، ائمه اطهار علیهم السلام در آخرالزمان رجعت خواهند کرد و وعده‌های خداوند متعال در این آیه شریفه (وعده استخلاف، تمکین دین و امنیت کامل) برای آنان و اصحاب و شیعیانشان به طور تمام و کامل صورت خواهد پذیرفت.

منابع

۱. آلوسی، محمود بن عبدالله، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۲. ابن ابی زمنین، محمد بن عبدالله، *تفسیر ابن ابی زمنین*، بی جا، بی نا، بی تا.
۳. ابن عدی، عبدالله بن عبدالله، *الکامل فی ضعف الرجال*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
۴. ابن جزی، محمد بن احمد، *التسهیل لعلوم التنزیل*، بیروت، شرکت دارالارقم بن ابی الارقم؛ ۱۴۱۶ق.
۵. ابن عاشور، محمد بن طاهر، *التحریر والتنویر*، بی جا، بی نا، بی تا.
۶. ابن عباس، عبدالله، *تنویر المقیاس من تفسیر ابن عباس*، بیروت، دارالجمیل، بی تا.
۷. ابن عجبیه، احمد بن محمد، *البحر الممدید*، قاهره، انتشارات دکتر حسن عباس زکی، ۱۴۱۹ق.
۸. ابن عراقی، ابوزرعہ احمد بن عبدالرحیم، *المدلسین*، قاهره، دارالوفاء، ۱۴۱۵ق.
۹. ابن عربی، محمد بن عبدالله بن ابوبکر، *احکام القرآن*، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۰. ابن عطیة، عبدالحق بن غالب، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۲ق.
۱۱. ازدی مروزی، مقاتل بن سلیمان بن بشیر، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۲۳ق.
۱۲. اندلسی، ابوحنیفان محمد بن یوسف، *البحر المحیط فی التفسیر*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
۱۳. باقری، شیخ جعفر، *الخلفاء اثناعشر*، قم، نشر ستاره، ۱۴۲۷ق.
۱۴. بحرانی، سید هاشم، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران، بنیاد بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.
۱۵. بخاری، محمد بن اسماعیل، *التاریخ الکبیر*، بی جا، بی نا، بی تا - الف.
۱۶. _____، *صحیح البخاری*، قاهره، موقع وزارة الأوقاف المصرية، بی تا - ب.
۱۷. بزار، ابوبکر احمد بن عمرو، *مسند البزار (البحر الزخار)*، بیروت، مؤسسة علوم القرآن، ۱۴۰۹ق.
۱۸. بغدادی، علاء الدین علی، *لباب التأویل فی معانی التنزیل*، بیروت، دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.
۱۹. بغوی، حسین بن مسعود، *معالم التنزیل فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.

۲۰. بیضاوی، عبدالله بن عمر، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۲۱. بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.
۲۲. ترمذی، محمد بن عیسی، *الجامع الصحیح*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۳. تفتازانی، سعدالدین، *شرح المقاصد*، قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۴۰۹ق.
۲۴. ثعالبی، عبدالرحمن، *جواهر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۲۵. ثعلبی، احمد بن ابراهیم، *الكشف والبيان عن تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
۲۶. جرجانی، میر سید شریف، *شرح المواقف*، قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۲۵ق.
۲۷. جصاص، احمد بن علی، *احکام القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
۲۸. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۱ق.
۲۹. حر عاملی، محمد بن حسن، *الایقاظ من ההجعة بالبرهان علی الرجعة*، تهران، انتشارات نوید، ۱۳۶۲ش.
۳۰. حزانى، احمد بن عبد الحلیم بن تیمیه، *منهاج السنة النبویة*، قاهره، مؤسسه قرطبة، ۱۴۰۶ق.
۳۱. حسکانی، عبیدالله بن احمد، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ق.
۳۲. حمیدی، محمد بن فتوح، *الجمع بین الصحیحین البخاری و مسلم*، بیروت، دار النشر - دار ابن حزم، ۱۴۲۳ق.
۳۳. حویزی، عبد علی بن جمعه، *نور الثقلین*، قم، انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۳۴. خزاز رازی، علی بن محمد، *کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر*، قم، نشر بیدار، ۱۴۰۱ق.
۳۵. درویش، محی الدین، *اعراب القرآن و بیانه*، سوریه، دارالارشاد، ۱۴۱۵ق.
۳۶. دمشقی (ابن کثیر)، اسماعیل بن عمرو، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۹ق.

۳۷. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد، *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*، تحقیق: علی محمد البجاوی المجلد، دارالمعرفة للطباعة و النشر، بیروت، بی تا.
۳۸. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، *روض الجنان و روح الجنان*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.
۳۹. رازی، فخرالدین محمد بن عمر، *الاربعین فی اصول الدین*، قاهره، مكتبة الكليات الازهرية، ۱۹۸۶م.
۴۰. _____، *مفاتيح الغیب*، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۴۱. رازی (ابن ابی حاتم)، *عبدالرحمن بن محمد، الجرح والتعديل*، بی جا، بی نا، بی تا.
۴۲. _____، *تفسیر القرآن العظیم*، ریاض، مكتبة نزار مصطفى الباز، ۱۴۱۹ق.
۴۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق - بیروت، دارالعلم - الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۴۴. زرکلی، خیرالدین، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین و المستشرقین*، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ هشتم، ۱۹۸۹م.
۴۵. زمخشری، محمود، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
۴۶. سجستانی، ابوداود سلیمان بن اشعث، *سنن ابی داود*، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۴۷. سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد، *تفسیر سورآبادی*، تهران، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۰ش.
۴۸. سیوطی - محلی، جلال الدین، *تفسیر الجلالین*، بیروت، مؤسسة النور للمطبوعات، ۱۴۱۶ق.
۴۹. سیوطی، جلال الدین، *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*، قم، کتاب خانة آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۵۰. شریف لاهیجی، محمد بن علی، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران، دفتر نشر داد، ۱۳۷۳ش.
۵۱. شریف مرتضی، علی بن الحسین، *الشافی فی الامامة*، تهران، مؤسسة الصادق علیه السلام، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
۵۲. شوشتری، قاضی نورالله، *احقاق الحق وازهاق الباطل*، قم، کتاب خانة آیت الله مرعشی، ۱۴۰۹ق.
۵۳. _____، *الصوارم المهرقة فی نقد الصواعق المحرقة*، تهران، انتشارات نهضت، ۱۳۶۷ش.
۵۴. شوکانی، محمد بن علی، *فتح القدير*، دمشق - بیروت، دار ابن کثیر - دارالکلم الطیب،

- ۱۴۱۴ق.
۵۵. شیبانی، احمد بن حنبل، *مسند*، بی جا، بی نا، بی تا.
۵۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *کمال الدین و تمام النعمة*، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۵ق.
۵۷. طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۵۸. طبرانی، سلیمان بن احمد، *المعجم الكبير*، موصل، مكتبة العلوم والحکم، ۱۴۰۴ق.
۵۹. طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البيان فی تفسیر القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۶۰. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، *جامع البيان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۱۲ق.
۶۱. طوسی، محمد بن حسن، *التبيان فی تفسیر القرآن*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
۶۲. _____، *الغیبة للحجة*، قم، دار المعارف الإسلامية، ۱۴۱۱ق.
۶۳. عاملی، شرف الدین، *اجتهاد در مقابل نص*، ترجمه: علی دوانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳ش.
۶۴. عسقلانی (ابن حجر)، ابو الفضل احمد بن علی، *تعريف اهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس*، اردن، مكتبة المنار، بی تا - الف.
۶۵. _____، *تهذيب التهذيب*، بی جا، بی نا، بی تا - ب.
۶۶. عیاشی، محمد بن مسعود، *کتاب التفسیر*، تهران، چاپ خانه علمی، ۱۳۸۰ق.
۶۷. قرشی بغدادی (ابن جوزی)، ابو الفرج عبدالرحمن بن علی، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۲۲ق.
۶۸. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۴ش.
۶۹. قشیری نیشابوری، ابو الحسین، *صحیح مسلم*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۷۰. کاشانی، ملا فتح الله، *زبدة التفاسیر*، قم، بنیاد معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۳ق.
۷۱. _____، *تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین*، تهران، کتاب فروشی علمی، ۱۳۳۶ش.
۷۲. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲ش.

٧٣. ماوردى، على، *النكت والعيون*، بيروت، المكتبة الثقافية، ١٤٢٨ق.
٧٤. مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى، *بحار الانوار*، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٠٣ق.
٧٥. مزى، يوسف بن الزكى عبدالرحمن ابوالحجاج، *تهذيب الكمال*، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٠ق.
٧٦. مظفر، محمد حسين، *دلائل الصدق*، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤٢٢ق.
٧٧. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، *تفسير القرآن المجيد*، قم، انتشارات دفتر تبليغات اسلامى، ١٤٢٤ق.
٧٨. ميبدى، احمد بن ابى سعد، *كشف الأسرار وعدة الأبرار*، تهران، انتشارات اميركبير، ١٣٧١ش.
٧٩. نجارزادگان، فتح الله، *بررسى تطبيقى تفسير آيات مهدويت*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ١٣٨٩ش.
٨٠. نعمانى، محمد بن ابراهيم، *الغنية*، تهران، نشر صدوق، چاپ اول، ١٣٩٧ق.
٨١. نسفى، عبدالله، *تفسير النسفى*، بيروت، دارالكتاب العربى، ١٤٠٢ق.
٨٢. نيشابورى، نظام الدين، *تفسير غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٦ق.
٨٣. هيثمى كوفى، احمد بن حجر، *الصواعق المحرقة على أهل الرفض والضلال والزندقه*، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٩٩٧م.